

Gecser Ottó: The Feast and the Pulpit

Preachers, Sermons and the Cult of St. Elisabeth of Hungary, 1235 – ca. 1500. Centro Italiano dei Studi Sull Medioevo – Central European University – Bistum Fulda, Spoleto 2012., 462 old.

KULTUSZFEJLŐDÉS ÉS TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ

Divatos téma manapság a kommunikáció és a média kutatása, s az ezzel foglalkozók persze leginkább a XX. és a XXI. század technikáit vizsgálják. Létezik sajtótörténet is – talán ma kicsit kevésbé népszerű –, ám ennek tárgyköre is csak óvatosan terjeszhető ki a kora újkort megelőző időszakra. De mit tehet a középkor iránt érdeklődő kutató? Többek között azt, amit Gecser Ottó tett, amikor több mint 200 oldalas tanulmányában impozáns alaposággal feldolgozta a késő középkor egyik legnépszerűbb szentjének, Szent Erzsébetnek a kultuszát, végigkövetve kialakulását és fejlődését a XIII. századi kezdetektől egészen a XV–XVI. század fordulójáig. Erzsébet tiszteletének gyors elterjedése nem kis részben kétségkívül messzire ágazó, Sziléziától Aragóniáig és Tübingiától Észak-Itáliáig érő rokoni kapcsolatainak volt köszönhető. Ez azonban önmagában nem magyarázza meg a társadalom széles rétegeit megmozgató népszerűségét, aminek egyszerre forrása és tükré a számos középkori *sermo*. Az életszentség új típusának, a szent özvegy alakjának a megformálása és népszerűsítése e sermók révén pedig valóban a középkori tömegkommunikáció tárgykörébe sorolható.

A prédikációs irodalom kutatása Nyugat-Európában is az elmúlt 25–30 évben virágzott fel. Az egyik legjelentősebb központja Franciaországban van, ahol Louis-Jacques Bataillon OP „köpenyéből bújt ki” a modern sermókutatás. A legutóbbi időszakból egyrészt a párizsi székhelyű, Jacques LeGoff által alapított Groupe d’Anthropologie Historique de l’Occident Médiéval (GAHOM)

keretében működő kutatócsoport (Marie Anne Polo de Beaulieu, Jacques Berlioz), illetve a korábban a lyoni egyetemen oktató és kutató Nicole Bériou, valamint a ma Angliában oktató David d’Avray nevét kell kiemelni. Felsorolni is nehéz volna a publikációkat – Gecser Ottó természetesen megteszi –, amelyek a középkori prédikációs gyakorlat témájáról akár csak az elmúlt 10–12 évben láttak napvilágot. Az említettek közül Bériou és d’Avray jó néhány művét megtaláljuk a kötet irodalomjegyzékében is, jelezve azt a kutatási és módszertani irányt, amelyhez a szerző is sorolható.

A olasz–magyar–német közös finanszírozással kiadott kötet mind nyelvileg, mind tipográfiai szempontból igényes. Egy némileg mulatságos hibát sikerült csak felfedezni: a kéziratok felsorolásában bent felejtődött egy francia alcím (*Catalogue des manuscrits datés*), ez azonban legfeljebb mosolyt fakaszt, a mű értékéből mit sem vonhat le. Gecser Ottó kötete kitűnő példája annak, hogyan lehet a különféle források együttes vizsgálatával egy olyan folyamatot rekonstruálni és bemutatni, amelyet ugyanezen forrásokból külön-külön aligha hámozhatnánk ki. Emellett rendkívül tanulságos végigkövetni a legenda és a liturgikus kultusz fejlődését, alakulását, és ennek a sermókban mint a korabeli médiában való megjelenését. Mindez pedig a háttérben Európa különböző régióinak jól megragadható különbségeire is rávilágít. Öröndetes, hogy egy ilyen alapos kutatómunkának a gyümölcse a nemzetközi kutatás számára is könnyen hozzáférhető formában angolul jelent meg, érdemes volna azonban megfontolni a magyar nyelvű közlést is.

A szerző, aki eredetileg doktori értekezésében dolgozta fel a témát, hatalmas forrásbázis és szakirodalmat használt fel, a kötet közepén található bibliográfia terjedelme közel 30 oldal. A mind tematikailag, mind módszertanilag jól felépített elemzés tárgya a kanonizáció folyamata, a *víták* sora, a dedikációk, a liturgikus szövegek, az ábrázolások, a szentbeszédminták; területileg pedig szinte egész Európát felöleli. A kirajzolódó kép igen összetett. Nem egyszerűen arról van szó,

hogy a kanonizáció kapcsán keletkező dokumentumok, a tanúvallomások és a korai *vita* alapján a legenda és a liturgikus gyakorlat a későbbiekben kiteljesedett vagy gazdagodott. Gecser hangsúlyosan foglalkozik azokkal a jelenségekkel, amelyek Szent Erzsébet kultuszának módosulását, a közvetítők és a közvetített értékek megváltozását igazolják. E tekintetben különösen izgalmas a ferencesek szerepének bemutatása, főként annak megfejtése, miként vált Erzsébet valódi ferences harmadrendivé és a világban élő testvérek védőszentjévé. A szerző elsősorban két másik harmadrendi jelölt, Umiliana dei Cerchi és Margareta de Cortona kanonizációjának kudarcát emeli ki, illetve azt, hogy a harmadrendhez való viszony a XIII. században a renden belül sem volt egységes, a klerikális irányzat voltaképpen a valódi szerzetesség egyfajta előszobájának tekintette. Emellett az is hozzájárulhatott Erzsébet ferences kultuszának felkarolásához, hogy az 1235-ös szentté avatási eljárásban még kulcsszerepet játszó Német Lovagrend a XIV. században egyértelműen háttérbe szorult.

Ugyancsak elgondolkasztató a nagy rivális, a Domonkos-rend döntése a XIII. század közepén. Bár a szerző elsősorban azt emeli ki, hogy Erzsébet kultusza addigra már más rend(ek)hez is kötődött – akkor főként a Német Lovagrendhez –, és ezért a domonkosok úgy érezhették, kevesebb hasznuk származhat a kultusz terjesztéséből, úgy vélem, megfontolandó lehet egy másik szempont is. A szerző is utal arra, hogy a rend viszonya a női közösségekhez ebben az időben még inkább elutasító volt; végigtekintve a domonkosok által tisztelt női szenteken, jól látszik, hogy nagy többségük a XIV. században vagy még később élt, így tiszteletük is csak a késő középkorban alakulhatott ki, ráadásul csak a renden belül, illetve helyi szinten mutatható ki. A női szentség népszerűsítése a jelek szerint valójában sohasem tartozott a dominikánusok fő érdeklődési területei közé.

A szerzői összefoglalás is kiemeli, hogy Szent Erzsébet populáris kultusza legerősebben a német és a magyar területeken élt – hozzáátéve, hogy magyarországi megjelenése is részben

az ország német eredetű népességéhez köthető. Ezen a ponton különösen értékes Gecser azon megfigyelése, hogy a középkori itáliai ábrázolások azért nem járulhattak hozzá a kultusz terjesztéséhez a nép körében, mert fejedelmi udvarok magánhasználatában vagy kolostoroknak a néptől elzárt részében voltak. Ezzel szemben a tömegek számára valóságos üzenetet hordozó templomdedikációk Itáliában alig fordulnak elő. A Szent Erzsébet-titulusú templomok, kolostorok, oltárok és egyéb intézmények jól kitapinthatóan inkább az „ultramontán” területeket jellemezték. Ezen belül két területi sajátosság emelhető ki: a németalföldi *béginage*-ok és a magyarországi falusi templomok gyakori Szent Erzsébet-titulusa. Jóllehet igaz, maga a szerző is hangsúlyozza, hogy az adatgyűjtés nem volt – nem is lehetett – teljes körű, a fent említett jelenségek térképi megjelenítése segíthette volna az észak- és dél-európai kultusz különbségeinek megértését.

A kötet legnagyobb része a sermókkal, a Szent Erzsébetről szóló szentbeszédmintákkal foglalkozik. Nemcsak a tanulmánynak, hanem a kötet egészének is nagyobbik felét teszi ki ez a téma, hiszen a vizsgált szövegek foglalják el a kötet második felét, a tanulmánnyal megegyező terjedelemben (I. melléklet: az 1500 előtt írt Szent Erzsébet-sermók jegyzéke, II. melléklet: a sermók témái, III. melléklet: válogatott szövegek). E rész értékét emeli, hogy a tárgyalt szövegeket igen nagy részben a szerző maga kutatta fel. Az elemzés a tematikai vizsgálat mellett részletesen kitér a területi és időbeli megoszlásra és a szerzők kilétére is. E rész egyik legfontosabb megállapítása a szent özvegy (avagy a páli értelemben vett *vera vidua*) téma újdonságának kimutatása. A sermók provenienciáját összegző táblázatot nézve némileg meglepő, hogy a vizsgált 103 sermo csaknem negyede egyetlen rendhez, mégpedig a bencésekhez köthető. A második helyen a kultusz terjesztésében egyébként meglehetősen aktív ferencesek osztozni kénytelenek a ciszterciekkel, s a koldulórendek összesen is kevesebb sermóval szerepelnek, mint a bencések. Gecser a sermók keletkezésének közegét egy kérdéssel zárja:

valóban hanyatlott-e Erzsébet kultusza a XV. században? Válasza frappáns és meggyőző: a szélesebb közönségnek szánt beszédek tartalmazó sermoirodalomban Erzsébet azért szerepel ritkábban a középkor végén, mert a nem német (vagy magyar) származású szerzők a tiszteletét kifejezetten a különféle szerzetesrendekhez és vallásos társulatokhoz kötötték. Német és a magyar területeken Erzsébet népszerűsége töretlen volt a hívek körében. Ezt támasztják alá egyébiránt Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát sermói is. Előbbi három (*Sermones Pomerii de sanctis II. [Pars aestivalis]*), utóbbi két sermót (*Sermones de sanctis*) szentelt Erzsébet ünnepének.

A tanulmány utolsó alfejezete a sermók részletes retorikai elemzése, a műfaji meghatározástól a *thema* kiválasztásán keresztül az érvelésig és a szemléltetésig. Akárcsak másutt, itt is hangsúlyosan tűnik fel az özvegyesség motívuma, és ezzel szoros összefüggésben a *vita activa – vita contemplativa* kettőssége.

Aki valaha foglalkozott már középkori sermókkal, tudja, hogy nem a legszórakoztatóbb olvasmányok. Rendkívül formalizált szövegek, s a maguk meglehetősen merev szerkezetével ráadásul évszázadokon keresztül szinte változatlan formában öröklődtek generációról generációra. Ebben a corpusban ritkaságnak számít egy-egy új téma feltűnése. Gecsernek nemcsak hogy illet sikerült felfedeznie, de szerencséjére a téma ráadásul viszonylag lassan szilárdult meg, s a párhuzamos forrásokkal – tanúvallomások, *viták* – összevetve fejlődését is rekonstruálhatta. Összességében az egész munka filológiai alaposággal tárja fel a különféle szövegváltozatok egymáshoz való viszonyát, a szerzők háttérét és lehetséges forrásait, továbbá a szövegek hagyományozódását. Csupán a nagyságrendek érzékeltetésére: a sermók jegyzékében az első tíz szerző összesen tizenkét sermója közel 50 kéziratban maradt fenn, némelyik csupán egyetlen példányban, mások – a népszerűbbek – viszont 4-5, vagy akár 8-10 kéziratban is.

No de mire jó ez nekünk? Leginkább arra, hogy a szerző által elént tárt képet továbbgondoljuk. Szent Erzsébet tisztelete ugyanis csak lát-

szólag volt egyformán jelen Európa minden részén. Éppen ez a kötet bizonyítja, hogy a jelenlétben óriási különbségek voltak, hiszen nem mindegy, hogy kolostori vagy populáris kultusszal állunk-e szemben. Fel kell tehát tenni a kérdést: vajon mi lehet az oka a német és magyar, illetve a francia és mediterrán területek közti eltéréseknek. A jelenség hátterében, úgy vélem, társadalmi különbségeket, mégpedig a nők helyzetének különbségeit kell keresnünk. A *vera vidua* témája ugyanis a jelek szerint az Alpoktól északra a társadalom széles rétegeit érintette.

A középkori nők helyzete ma is divatos témának számít, az erről szóló diskurzus azonban sok szempontból sematikus. Egyrészt alapvetően a nyugat-európai helyzetből indul ki, másrészt általában kevéssé differenciál életkor szerint. A Szent Erzsébetről szóló sermókat ebbe az összefüggésbe helyezve érdekes következtetésekre juthatunk. Közép-Európában a megözvegyült asszonyok – úgy tűnik – nem vonultak kolostorba, hanem társadalmilag továbbra is aktív életet éltek. A németalföldi tartományokban a XIII. századtól kezdve ennek egyik színtere a *béginage*, s ez az intézménytípus lassanként Közép-Európában is megjelent. Magyarországon a beginákra vonatkozó első adatok a XIII. századból származnak, s nagyobb arányú elterjedésükkel csak a XV. században számolhatunk, akkor is főként a magyarországi németek és szászok által lakott területeken. Mivel a kevesnél is kevesebb rájuk vonatkozó adattal rendelkezünk, sajnos mit sem tudunk arról, milyen védőszentjeik voltak a magyarországi beginaközösségeknek, házaiknak volt-e egyáltalán saját titulusuk – bár a közösségnek persze ettől függetlenül is lehetett. Legtöbbször csupán onnan szerzünk tudomást a létezésükről, hogy a közeli ferences kolostor egyik tagját a beginák gyóntatójának nevezik. Azt azonban, hogy Erzsébetet Magyarországon is összekapcsolták a beginákkal, egy XV. századi szepességi adat igazolja. A szepesváraljai Ágoston-rendi – egyébként egy korábbi ispotályból átalakított – kolostor titulusát *claustrum Sancte Elizabeth begine* formában adják meg.

Ezzel párhuzamosan viszont régóta foglalkoztatja a kutatókat, miért volt oly rendkívül kevés apácakolostor Magyarországon. Az összehasonlító vizsgálatokból immár azt is tudjuk, hogy ez nem kizárólag magyar jelenség, hiszen van olyan német terület – például Bajorország –, ahol ugyancsak meglehetősen kevés apácakolostor működött. A téma egyelőre messze nincs teljes mélységében feldolgozva, annyi azonban viszonylag nagy biztonsággal kijelenthető, hogy az özvegyasszonyok társadalmi státusa és jogi helyzete magyarázza, miért nem vonultak valódi kolostorba. Szerencsénkre erre vonatkozóan egy elég egyértelmű magyarországi forrással is rendelkezünk: 1520 előtt a néhai braszói Cruetz Márton özvegye, Dorottya asszony boltozott kápolnát építtetett a segesvári domonkos templom bejárata előtt és összesen 100 fl értékű adományt is hagyott rá lélekváltás-adomány gyanánt. A történetből az is kiderül, hogy az asszony eredetileg a domonkos apácák kolostorába kívánt belépni, de oda özvegy volta miatt nem vették fel, ezért végül a ferences beginák közé állt. Az egész eseménysor nem érthető másként, mint hogy az özvegynek túl sok társadalmi kötelezettsége volt, s emiatt nem léphetett klauzúrára apácakolostorba.

A Szent Erzsébet-sermók tehát azt a félig vagy egészen a világban élő társadalmi csoportot célozták meg, amelynek tagjai Dél-Európában a jelek szerint kolostorba vonultak. A *vita activa – vita contemplativa* kettősége nyilván nemcsak egyházi elvárás volt, a prédikációk inkább a tevékeny élet formáját és tartalmát igyekeztek befolyásolni és irányítani.

Van a kötetnek még egy egészen más jellegű, továbbgondolásra inspiráló résztémája, tudniillik Erzsébet legendájának talán legismertebb csodája: a rózsacsoda. A kutatás nagy eredménye a történet genezisének feltárása. Gecser számos bizonyítékot sorakoztat fel amellett, hogy ez a csoda Itáliában került be a legendába, onnan terjedt el később, s a középkorban leginkább Dél-Európában kedvelték. Egyik legfontosabb érve az a tény, hogy a rózsacsoda középkori ábrázolásainak nagy többsége itáliai, s azon belül kolostori környezetből származik. Ezzel szem-

ben a legenda északi változata ezt a történetet gyakorlatilag nem ismeri. Magyarországon azonban – legalább is a középkor végén – igazolhatóan ismerték a legenda mindkét változatát. A rózsacsoda – ahogyan egyébként a sermókban gyakran felbukkanó többi csoda is – a ferences prédikációkon keresztül terjedt el. Ezt igazolja már egy XIV. századi prédikációminta is, amely sürgősen tartva a történet részletes ismertetését, csupán röviden utal rá (*Narra miraculum de floribus reperta in gremio suocelante elemosinas, quas pauperibus portabat*). Bár a sermoirodalomban ez a téma Közép-Európában nem tűnik fel, az a tény, hogy Magyarországon mindkét hagyományt ismerték és integrálták, az itteni ferencesek kétirányú kapcsolatrendszerét is jelzi, aminek természetesen nem ez az egyetlen bizonyítéka. Ugyanezt tükrözi a szerzetesek egyetemjárása, egyes, a rendben nem teljesen egységes elnevezések párhuzamos használata (pl. *contrata – terminus*), de bizonyos mértékig még a kolostorhálózat topográfiai megjelenése is.

A harmadik újszerű gondolat a térbeli aspektushoz kapcsolódik, amely csak részben jelenik meg a műben. Gecser precízen rendszerezi az egyes sermók keletkezési és fennmaradási körülményeit a szerzői attribúciótól a szöveget tartalmazó kéziratok felsorolásáig. Térbeli megfigyeléseket azonban csak a keletkezést illetően tesz. Ez persze igen fontos szempont, hiszen nem mindegy, hogy egy adott szöveg hol, mikor, milyen körülmények között és milyen közönség számára született. A sermók esetében azonban a későbbi másolatok születési helye, illetve a kéziratok későbbi őrzési helye is sokatmondó lehet. A kéziratok mai őrzési helyeit végigtekintve feltűnő, hogy a németországi példányok valójában két területen sűrűsödnek: Mainz és Nürnberg között, illetve Alsó- és Felső-Ausztriában. Emellett kiemelkedik még München. A jelenlegi őrzési hely azonban félre is vezetheti az értékelőt, hiszen a XIX. századi szekularizációt követően ezek a kéziratok elég messze is kerülhettek használatuk eredeti helyétől. A kultusz terjedése szempontjából legalább a gyakran másolt szövegek útjának követése mindenképpen fontos lenne.

Ebben az összefüggésben érdemes szót ejteni a magyarországi sermoirodalom hiányos voltáról is. Arról persze sejtelmünk sincs, hányadrésze maradt ránk az egykor itt született szövegeknek (valószínűleg kicsi), de a két késő középkori ferences szerző, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát szövegeinek többszöri kiadása, a nyomtatványok elterjedtsége azt igazolja, hogy nagyon is benne voltak a rend nemzetközi vérkeringésében, s ez valószínűleg nem volt teljesen előzmény nélkül. Ugyanakkor a Gecser által összegyűjtött sermók jegyzékéből az is jól látszik, hogy a magyarországi eredetű szentbeszédminták a korábbi időszakban nem lépték át a szűkebb régió határát, igazán nagy hatású magyarországi kompilátor a két említett ferences feltűnéseig nem volt.

Végül, de nem utolsósorban érdemes röviden reflektálni a legenda egy olyan motívumára is, amely a korai időszakban jelen volt ugyan az Erzsébethez kötődő erények között, később azonban eltűnt. Ez az erény az eretnekek elleni harc. Egyébként is kissé különös, hogy az egyház számára az egyik legnagyobb kihívást jelentő eretnekséggel folytatott küzdelmet egy asszony alakjával kapcsolják össze. Ha azonban meggondoljuk, hogy a korokban megalóban nagyon égető kérdés volt, ráadásul a latinul nem tudó nőkről könnyen gondolhatták, hogy fokozottabban ki vannak téve a tevélységek veszélyének, akkor a XIII. század közepén teljesen logikus lépésnek látszik, hogy „zászlóra tűznek” egy új, már életében népszerű női szentet, aki ráadásul szorosan kötődött a prédikációkban és az eretnekség elleni harcban vezető szerepet vállaló kol-dulórendi ideálhoz – még ha abban a pillanatban még nem dőlt is el, hogy a ferencesek és a domonkosok közül végül melyikük szentje lesz. Később mégis kimaradt ez a momentum a legendából. A *vera vidua* alakjához és az ő tevékeny életéhez nyilvánvalóan nem illett az egyház ellenfeleinek harc-cos üldözése. Ez a kép annyira hozzá-nőtt Erzsébethez, hogy a XV. században, amikor a husziták elleni fellépés idején elvileg fel lehetett volna fedezni ezt a korai motívumot, felelevenítése és bevetése fel sem merült.

Könyvekről lehet vitatkozni vagy beszélgetni. Gecser Ottó könyve inkább az utóbbi kategóriába tartozik. Megállapításai ülnek, érvelése logikus, forráskezelése impozáns, így sok teret nem hagy a kötekedésnek, már ha valakinek ez volna a feltett szándéka. Viszont cserébe nagyon inspiratív. Miközben egy középkori szent kultuszának kialakulását és fejlődését olvassuk, a kötet messze nem csak a legendákról, a sermókról vagy az ábrázolásokról szól. Megjelenik benne a XIII. század nemzetközi kapcsolattrendszere, a nők – ez esetben elsősorban az elítelt tartozó asszonyok – helyzetének megváltozása, a koldulórendek útkeresése és még sok minden más is. Esmék, értékek és ideálok – és persze a középkori kommunikáció egyik legsajátosabb terepe, az *ars praedicandi*.

F. ROMHÁNYI BEATRIX

Mark Pittaway: The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958

(*A munkások állama: ipari munkásság és a szocialista Magyarország megteremtése, 1944–1958*). University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012. ix + 386 old., \$ 49,5

Ki meri kimondani, hogy meztelen a király, és ha kimondja, mire számíthat? Hogyan teremti meg egy rendszer a legitimitását, és milyen messzire nyúlhat a hatalom keze? Miként szerezte meg a kommunista párt a szovjet tankok támogatása mellett a magyarok egy jelentős részének szimpátiáját is, anélkül hogy mindegyikükkel szemben erőszakot alkalmazott volna? Mivel hitették el és rombolták szét azt a mítoszt, hogy a kommunis-ták a létező világok legjobbjai közül a munkások államán dolgoznak? Többek között ezekre a fontos kérdésekre keresi a választ könyvében a fiatalon

elhunyt Mark Pittaway, aki elsősorban a szocialista korszak munkásait kutató történészként vonul be a magyar és nemzetközi historiográfiába.

Mark Pittaway (1971–2010) posztumusz megjelent monográfiája másfél évtizedes kutatásait összegzi. A kötet már a kiadónál volt a szerző halálakor, az utómunkálatokat, amelyek nélkül a könyv nem jelenhetett volna meg, javarészt egykori doktori témavezetője, Nigel Swain végezte el. A szerzővel először a családi hangulatú Rózsa utcai Szakszervezeti Levéltárban találkoztam 1995 táján Budapesten: egy irattartó dobozokból épült fal mögött ült, a poros szakszervezeti iratokat tanulmányozta tömegtelen mennyiségben. A reneszánsz Velencéről írt szakdolgozata után a liverpooli egyetem PhD-hallgatója lett, aki a magyar munkások iránt érdeklődött. Sokak számára egzotikus jelenségnek számíthatott a vidéki magyar levéltárakban. Mark Pittaway azon kevés külföldi történész közé tartozott, akik kiválóan megtanultak magyarul, és a témába vágó magyar szakirodalom elolvasása után keresték csak fel a legeldugottabb levéltárakat és magyar fálvakat is. A könyv forrásbázisa hihetetlenül gazdag, a téma feldolgozásának módját hiánypótlónak és úttörőnek nevezhetjük. Szerencsére nem csupán ez adja meg az értékét, hanem az a modell, amelyet a jelenkor-történetben olyannyira elterjedt totalitárius paradigmával szemben a szerző elsők között alkalmaz a magyar munkások 1944–1958 közötti történetének elbeszélésében.

Ennek lényege, hogy a többnyire mindenhatóként ábrázolt totalitárius állam és megteremtői ebben a történeti elbeszélésben csupán az egyik, felettebb korlátozott eszközökkel rendelkező történelmi ágensként jelennek meg. Fontos hangsúlyozni, hogy Pittaway arcot ad a hatalomnak. Nem elvont értelemben, megszemélyesítve beszél a kommunista pártról vagy az államról, ahogy azt a történészek oly gyakran teszik, hanem a párt tisztségviselőinek vagy a hivatalnokoknak a tettein keresztül ábrázolja a szocialista állam tényleges és retorikai megteremtésének kísérletét. A legitimitáció prizmáján keresztül a rendszer kiszolgálói (a kommunista párt főtítkárától

a párttagokig) éppúgy befolyásolják az állam elfogadottságát, mint a totalitárius paradigmában elnyomottként ábrázolt tömeg tagjai. Ebben a történetben a szocialista állam létrehozásának folyamata az egyik legfontosabb kérdés, amely szorosan összefügg azzal, hogyan fogadtatták el a társadalommal az új rendszerből következő, új szabályokat.

A munkáskérdés kezelésének módja a kommunista párt önlegitimálásának egyik legfontosabb tényezőjévé vált a második világháborút követően. Nem kevésbé fontos volt a nacionalista retorika felhasználása (vö. Martin Mevius: *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005). Pittaway leszögezi, hogy a szocialista rendszer maga ugyan sohasem vált legitimmé, a szocialista állam megteremtésének számos mozzanata mégis elfogadhatónak számított: legitímálta az erőszakot is alkalmazó rendszert, miközben számos esetben az erőszak alkalmazásának lehetősége is normává válhatott. Vagyis, bár a szocialista rendszer legitím sohasem volt, sokak számára nem volt az ördögtől való – még ha ezt kínos is kimondani.

A könyv (néha túlzottan is) fegyelmezetten vezeti végig az olvasót azon a történeten, amelyben a minimális támogatottságot élvező kommunista politikusok először tömegpártot teremtettek, amely a munkások között a szociáldemokraták rovására talált érzékelhető támogatásra. Majd ugyanezek a politikusok pillanatok alatt elveszítették ezt a támogatottságot mind országosan, mind helyi szinten, amikor megkezdtek a „munkások államának” (amire ironikusan a cím is utal) megteremtését „a szocializmus építésével”, a termelés „racionalizálásával” és a normarendszer bevezetésével. 1956 után aztán az új, kádári hatalom szorult rá ismét önlegitimációs eszközök alkalmazására, hiszen tankok árnyékában vagy „szuronyok hegyén” nem lehetett dolgozni és a hatalmat gyakorolni a mindennapokban (vö. Kozák Gyula – Molnár Adrienne [szerk.]: *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezé-*

seiből. Századvég – 1956-os Intézet, Bp., 1993.). Ezzel szemben a totalitárius paradigma szerint az állam elsősorban erőszakos módszerekkel terjesztette ki hatalmát a nagyipari munkások felett, majd 1956-ban a társadalom (különösen a munkások) fellázadtak ellene, amit újabb represzió követett (vö. Belényi Gyula: *Az állam szorításában: az ipari munkás-ság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009.). Mintha senki sem szavazott volna magától a nagyobb iparvárosokban a kommunistákra 1945-ben és 1947-ben. Mintha később nem lett volna senki a kommunista párt tagja. Mintha a kommunista nyelvezetet pusztán parancsszóra sajátították volna el az egyéni érdekérvényesítési stratégiákat egyre tömegesebben alkalmazó társadalom tagjai.

Pittawaynek a totalitárius paradigmát félreterelő megközelítése nem csupán újszerűsége miatt üdítő, hanem azért is, mert látni engedi (országos és helyi szinten) azt a folyamatot, hogyan válhatott a populista retorikát alkalmazó kommunista párt hitelessé, majd teljesen hiteltelenné. Az új rendszer így nem csupán a szovjet tankoknak volt köszönhető, hanem azoknak az „alattvalóknak” is, akik történelmi szereplőként a mindennapokban meghatározhatták és alakíthatták a játékszabályokat. Különösen fontos kiemelni Pittaway 1956-ról adott értelmezését, amely szerint ezt a forradalmat nem csupán felkelések tekinthetjük, hanem a politikusok legitimációszerzésre irányuló kísérletének is. Ebből a nézőpontból érthetőbbé válhat a kommunista politikusok 1956-os szerepvállalása és annak indítékai, akárcsak a munkástanácsok alkukereső funkciói a kádári megtorlás és konszolidáció idején.

A munkástanácsok ebben a történetben nem az önszerveződő, munkás-önigazgatást megvalósító forradalmi harc bástyái (mint ahogy Hannah Arendt, Bill Lomax, vagy újfent Krausz Tamás ábrázolja), hanem a kádári hatalom legitimációját is szolgáló, nemcsak alulról, hanem felülről is kezdeményezett kísérletek. Ezért ábrázolható rajtuk és a gyárakban, helyi szinten lefolytatott

alkudozásokon és megkötött kompromisszumokon keresztül a kádárizmus megszilárdítása. A könyvben hasonló funkciójuk van, mint az 1945-ös üzemi bizottságoknak: történetük megérthetővé teszi, miként tudta elfogadtatni magát az új rendszer a műhelyek szintjén. Ebben az értelmezésben az üzemi bizottságok és a munkástanácsok nem az „üzemi demokráciát” vagy a „munkás-önigazgatást” képviselték, épp ellenkezőleg: a kommunisták ezen intézmények révén fogadtatták el célkitűzéseiket a nagyipari munkások körében 1945-ben, illetve 1956 őszén.

A nagyipari munkásság történeti és szociológiai kutatásának Magyarországon komoly hagyományai vannak (például Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása. 1867–1949*. Kossuth, Bp., 1961.; Litván György [szerk.]: *Magyar munkásszociográfiák*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1974.; Kemény István: *Veliük nevelkedett a gép*. Művelődéskutató Intézet, Bp., 1990.; Gyáni Gábor: *Bérmunkásárnya és nyomortelep: a budapesti munkáslakás múltja*. Magvető, Bp., 1992.). Bár a téma a rendszerváltás óta alig kapott komolyabb tudományos figyelmet, részben Mark Pittaway hatására az utóbbi évtizedben egyre több kutató foglalkozott vele (például a következő kötetek szerzői: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia [szerk.]: *Munkástörténet, munkásantropológia*. Napvilág, Bp., 2003.; Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”: *munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág, Bp., 2007.; az *International Labor and Working-Class History* c. folyóirat tematikus Közép-Európa száma [2005. Fall] és a legfrissebb: Bartha Eszter: *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn Books, New York, 2013.).

Közép-Európában sem ez az első elemzés arról, a kommunisták helyi szinten miként próbálták legitimálni hatalmukat az ipari munkások körében. Pittawayre komoly hatással voltak a már nálunk is sokak által ismert Alf Lüdtke és a kevésbé ismert Padraic Kenney munkái (Padraic Kenney: *Rebuilding Poland: Workers*

and Communists, 1945–1950. Cornell University Press, Ithaca, 1997.). Folyamatosan reflektál azokra a tézisekre, amelyek a témakör nemzetközi irodalmában születtek, és átalakítva újraértelmezi és kibővíti Thompson alapvető munkájának (1963) téziseit az angol munkásosztály létrejöttéről (Edward P. Thompson: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris, Bp., 2000.). Jól ismeri ezt az irodalmat, hiszen a kelet-európai szocialista országok társadalomtörténetének külön összehasonlító kötetet is szentelt, amely szerte a világban kötelező egyetemi olvasmány, és az egyik legjobb összefoglalás a térség háború utáni történetéről (Mark Pittaway: *Eastern Europe 1939–2000*. Arnold, London, 2004.).

A politikatörténet által vont korszakhatárokat magabiztosan lépi át: a második világháború Kelet-Európában szerinte számos társadalmi folyamatban nem jelentett cezúrát, és magabiztosan fejt fel a kontinuitás és diszkontinuitás szálait a munkásokról írva. A könyvben 1945, 1948 és 1956 csak annyiban határvonal, amennyiben az események megváltoztatták az újpesti, tatabányai vagy zalai munkások politikai nézeteit. Így a könyv paradox módon arról is szól, hogyan jött létre a Kádár-rendszer, milyen előzményei voltak, és miért szilárdíthatta meg a hatalmát (ebből a szempontból 1945 és 1947 éppúgy előzmény, mint 1953). A háborút követő kommunista önlegitimációs kísérletek a kádárizmus előzetes próbáinak is tekinthetők.

Pittaway nem próbál dönteni a modernizációs paradigmáról a korszakra vonatkozóan folytatott vitákban (vö. Michael David-Fox: *Multiple Modernities vs. Neo-Traditionalism. On Recent Debates in Russian and Soviet History*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 54 [2006], 535–555. old.), és még csak összehasonlítani sem próbálja a politika- és a társadalomtörténet – Kelet-Közép-Európában és Magyarországon is oly gyakori – „mozgalmi” szembenállását. Zárójelbe teszi ezeket a vitákat, egyszerűen azzal, hogy a különböző hatalmi szinteken és egymással is összehasonlítható társadalmi terekben szereplők kölcsönhatását és a kom-

munisták és/vagy a rendszer legitimitációját, elfogadottságát vizsgálja. A témafelvetés (politikai támogatottság) alapján műve akár politikatörténet is lehetne, a vizsgálat során azonban a (társadalom- vagy kultúratörténet (*cultural history*)) összes, itt használható módszerét és forrását mozgósítja.

Nincs könnyű dolga. Már önmagában a legitimitáció körüli fogalmi problémák is gondot okozhatnak, hát még a források, amelyeket többnyire a hatalom hozott létre, gyakran éppen annak bizonyítására, mekkora támogatottságot élvez az üzemekben. Emiatt nem csupán a hatalom korlátainak, hanem a politikai támogatás formáinak a vizsgálata is új eszközöket igényelt. Aki ismerte a szerzőt, azt akár meg is lehetne a módszertani fegyelmezettség, amellyel a történeten végighalad. Hiába olvasott oly sokat a munkások életkörülményeiről vagy mindennapjaikról, ez a tudása csak néhány nagyon apró, jól megválogatott történetben csillan fel. A komoly feladat néha komoly embert is kívánhat. Itt nem a munkásokról csattanós történeteket mesélő Mark, hanem a fegyelmezett tudós Pittaway hangját halljuk többnyire ironia és a rá jellemző, sajátos nevetés nélkül. Drámai történetet, katarzisz nélkül, amelyben minden anekdotának megvan a funkciója.

Az időrendben elmondott, fegyelmezetten tagolt, három különböző ipari háttérű területen (Újpest, Tatabánya és Zala megye) játszódó történet formája lehetővé teszi, hogy racionális cselekvésként ábrázolja a munkások reakcióit. Minden fejezet elején elbeszéli a külföldi olvasók számára ismeretlen országos politikai kontextust, hogy azután lemenjen a „mélybe”, a gyárak, a műhelyek szintjére. A régi ipari hagyományokkal rendelkező Újpest, a bányászkolóniákból összezsacatolt, városi rangra emelt Tatabánya és az olajipart építhető csak befogadó, egyébként mezőgazdasági háttérű Zala megye (annak is letenyéi körzete) eleve érdekes összehasonlításra ad lehetőséget. Ahogy haladunk előre a történetben, mintha minden egy irányba mutatna, és a tézisek olyanmódon logikusak, hogy az néha már-már zavarba ejtő.

Az elképzelt (a kommunisták által megteremtett nyelvben hivat-

kozott) és a valódi ipari munkások közötti különbségek végigvonulnak a könyv elemzéseiben. Nem véletlenül egy 1958-as kerületi pártbizottsági jegyzőkönyvet idéz Pittaway ennek érzékeltetésére. Történt, hogy a Kádár-korszak hajnalán, amikor egyfelől a jócskán megemelt munkabérek, másfelől a letartóztatások miatt alig valakinek juthatott eszébe sztrájk a fővárosi üzemekben, Kelemen Lajos kőbányai párttitkár – vélhetően többek megrökönyödésére – nyilvánosan kimondta, hogy a király meztelen, hogy a munkások állama számukra bizony nem az elképzelt világok legjobbjai. „A munkások egy része egyszerűen nem ért velünk egyet. Ezt a rendszert nem fogadják el.” (14. old.) Szavait jegyzőkönyvezték, majd szó szót követett. Am Kelemen nem büntették meg, hanem szavait felhasználta az új rendszer megszilárdítására. A király egy kis időre elismerte, hogy meztelen, ami nagymértékben növelte szavahihetőségét. A Kádár-rendszer legitimitációját jelentősen erősítette elhatárolódása a Rákosi-rendszerrel, ami az üzemi társadalom szintjén úgy jelentkezett, hogy 1956 után minden problémát az ötvenes évek elejére vezettek vissza. Mintha Kádár azért került volna hatalomra, hogy igazságot tegyen, és szakítsa a múlt hibáival.

A könyv első fejezete 1944 márciusával, a német megszállással kezdődik, és az 1945. novemberi választásokig meséli el a három régióban játszódó esettanulmányokban, mire vágytak a munkások (többnyire stabilitásra), és mit kaptak vagy remélhettek a kommunistáktól (mindhárom területen mást és másként). A megközelítés egy módszertani problémára is rávilágít: többnyire párttaggyűlési jegyzőkönyvekből, hangulatjelentésekből vagy újságcikkekből igen nehezen lehet következtetni a munkások elvárásaira, még ha csak áttételesen is. Mindenestre – bár nem az újpesti partizánok miatt (31. old.) – szinte Újpest a történetben az egyetlen terület, ahol a kommunizmus nem egzotikus, a szovjet hadsereg által importált jelenségként tűnt fel. Pittaway éppenséggel a nyilasok után maradt hatalmi vákuumig vezeti vissza a kommunisták első tatabányai sikereit, amire viszont a

szovjet katonák fosztogatásaitól különösen sújtott, aprófalvas Zalában még csak esély sem volt. A háború alatt is aktívan politizáló munkások képe tűnik fel, szinte teljességgel hiányzik az apolitikus magatartás azokból a munkásokból, akik leszármazottainak évtizedek múltán a sztrájk szó jelentését is néha magyarázni kellett (igaz, addigra más módszerek alakultak ki a teljesítmény visszatartására). A könyv igen plasztikusan hasonlítja össze, miért hatott másként a felszabadító harcokról sulykolt kommunista retorika a három összehasonlított területen, és miként befolyásolták a kommunisták megítélését az 1945 nyarán és őszén, a választások előtt lezajlott munkássztrájkok. Pittaway ezt a módszert követi végig a könyvben, az időben előrehaladva.

Az 1945. novemberi választások a szerző szerint szertefoszlatták a kommunisták azon illúzióját, hogy mindenféle átmenet nélkül, szovjet támogatással hatalomra jussanak. Ezután volt kénytelen a kommunista párt a munkásoknak egyre inkább olyan ajánlatokat tenni, amelyek a népszerűségét növelhették. A népszerűség azonban nem az ígéreteken, hanem az egyes pártok hitelességén múlott. A kommunista párt 1947-es helyi eredményeinek kifejezetten jót tett, hogy 1945-ben ellenzéki szerepbe szorult. Nem azért hittek Tatabányán vagy Újpesten jobban a kommunistáknak, mert jól ígértek, hanem azért, mert a populista ígéretekben nem szűkölködő kormányzó pártok nem tudták valóra váltani ígéreteiket, a szociáldemokratákat helyi szinten pedig sokan a hatalomhoz közel állóknak tartották (67–68. old.). Emiatt a kommunista párt az ipari körzetekben 1947-ben már igen komoly támogatottságot tudott felmutatni. Ezt Pittaway nem az országos politikai fejleményekből magyarázza. Az 1945 és 1948 közötti évek számára nem a jogállam megteremtésére tett kísérlet időszaka, hanem azok az évek, amelyekben a kommunisták populista eszközök bevetésével próbálták elfogadtatni célkitűzéseiket, és megszerezni a társadalom egy részének támogatását. A választói magatartást a helyi, üzemi tapasztalatokkal magyarázza – ez lehetett béremelés,

sztrájk vagy helyi felvonulás, mint például 1946. május 1-je Újpesten, amikor a Magyar Kommunista Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt együtt 25 ezer embert mozgósított. Ugyanakkor a könyv további kutatásoknak is irányt adhat, mivel – bár elemzi a választások kisteleplési adatait – arra nem keres magyarázatot, hogy az egyes falvak (Zala) vagy városrészek (Tatabánya) között miért voltak olyan kiugróan nagy különbségek a választási eredményekben. Pusztán választási csalással sem ezek a különbségek, sem az 1947-es választási eredmények nem magyarázhatók.

A harmadik fejezet (amely az 1947–1949-ben történeteket vizsgálja) igen sok vitára adhatna okot azon magyar történészek körében, akik a fordulat évének jelentőségén vitakoznak. A fejezet címe, *Social Roots of Dictatorship* (A diktatúra társadalmi gyökerei) igencsak provokatív. Pittaway a diktatúrát nem csupán a kommunista párt boszorkánykonyhájában kieszelt, szovjet nyomásra létrehozott képződménynek ábrázolja, hanem felfejti azokat az intézkedéseket, amelyek társadalmi támogatásra találhattak a diktatúra megteremtése során. A diktatúrát a társadalom tagjainak tettei és attitűdjei (is) táplálták. Miként fogadtatták el a munkásokkal, hogy „szemmé váljanak a láncban”? A populista retorika a munkásigazgatók kinevezését, a kapitalista rablógazdálkodástól megszabadított, végre biztos állami kézbe kerülő gyárak államosítását az 1948 végén megerősített politikai rendőrség (Államvédelmi Hatóság) nélkül is el tudta fogadtatni. Ebbe a körbe tartozott például az 1947. októberi tatabányai „krumpliválság”, az ötvenes években elsődleges élelmiszernek számító burgonyahiány miatt kitört sztrájk. A válság idején az MKP helyi szervezete tudatosan a „spekulánsok”, burkoltan a „zsidók spekulációját” vádolta a burgonyahiányért. Ezzel az antiszemita retorikával és az államosítással az MKP Tatabányán érzékelhetően megerősítette támogatottságát.

A politikai népszerűség azonban pillanatok alatt elillant, amikor az illúziók világából a munkások megérkeztek a gazdasági hatékonyság növelésére rákényszerülő kommunis-

ták gazdasági intézkedéseinek világába. Üzemi szinten a (legnagyobb konfliktust a szovjet mintára bevezetett darabbér okozta, ami – bár nem akadályozta meg, sőt elősegítette, hogy újratermelődjenek a munkások között meglévő korábbi különbségek – a populista kommunizmus halálát jelentette helyi szinten. Az 1950. december 30-i tatabányai bányász-szerencsétlenség oka közvetve a teljesítményfokozás volt, ami végleg felszámolta a Rákosi-rendszer helyi elfogadottságát. A könyv legerősebb és legerősebb részei azok, ahol a szerző Újpest, Tatabánya és Zala társadalmi mikrovilágainak különbségeit és hasonlóságait azonosítja. A makroelemzésekben többnyire arc nélküli, homogén tömegként megjelenő – noha régóta tagolt – ipari munkásság különböző rétegei más-más jelentést tulajdonítottak a szocialista rendszer megteremtésének. Pittaway ezekre a különbségekre és a rendszert stabilizáló vagy destabilizáló elemekre is rámutat.

Ezek közé tartozik például az „új” és „átmeneti munkások” (falusi, fiatal, női) és a régi, szakképzett munkások (közötti) konfliktusok vizsgálata, amivel már Varga László, Pethő László és Belényi Gyula is foglalkozott (pl. Varga László: *Az elhagyott tömeg: tanulmányok 1950–1956-ról*. Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1994.). Ám azt elsőként Mark Pittaway könyve mutatja meg, hogy 1956 után a Kádár-kormánynak e miatt a konfliktus miatt kellett egészen új társadalmi közegben legitimálnia magát, ami eszköztárát is meghatározta. Az ipari munkásság átrétegződése mind 1947-ben, mind 1957-ben új politikai eszközöket követelt meg annak érdekében, hogy a kommunis-ták stabilizálják hatalmukat.

Pittaway kényelmetlen történeteket feszeget. Azok az újpesti munkások, akik 1956. október 23-án a Váci útról a Belvárosba érkező radikalizálták a fiatalok tüntetését, majd aktívan részt vettek a munkástanácsok szervezésében is, az elsők között kaptak 1957-ben fizetésemelést. 1957-ben a gyárparban 18 százalékos béremelést hajtottak végre, ám ez önmagában kevés lett volna ahhoz, hogy a Kádár-rendszert az ipari munkások

jelentős része támogassa. A könyv a Kádár-rendszer hivatalos retorikája és életszínvonal-politikája ötvözetében találja meg a választ arra kérdésre, miért nem kellett május 1-jén munkásöröknek terelni a munkásokat a felvonulásokra, és miért nem kellett Kádár Jánosnak évtizedekig elletne elkövetett merénylettől tartania a Felvonulási téren.

Mark Pittaway könyve nem csupán a magyarországi, hanem az európai munkások politikai aktivitását vizsgáló kutatások között is kiemelkedő helyet foglal el. Nemzetközi kontextusba helyezi a magyarországi szocializmus megteremtésének kísérletét, így az összehasonlító kutatásoknak is egyik kiindulópontja lehet. Pittaway másfél évtizedes munkájának eredménye nem csupán a magyar, hanem a kelet-európai közös múlt egyik fontos témájának meghatározó feldolgozása; megújította vele az ipari munkásság kutatását, amelynek már-már a marginalizálódásáról értekezett a társadalomtörténész szakma (lásd az *International Review of Social History* „The End of Labour History?” című tematikus számát, 38 [1993], 1. szám). Már most sokat hivatkozott munkája valószínűleg évtizedekre befolyásolja a térség legtömegesebb társadalomtörténeti tapasztalata, az iparimunkás-lét tudományos vizsgálatát.

Kovách Imre, Dupcsik Csaba, P. Tóth Tamás, Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon

TANULMÁNYOK

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum, Bp., 2012. 440 old., 3145 Ft

Ennek a kötetnek előtörténete van, amit a reális értékelésnek tekintetbe kell vennie. Az előzményekről Kovách Imre és Dupcsik Csaba szerkesztői bevezetője tájékoztat, megindokolva, miért volt szükség arra, hogy létrejöhön ez a könyv, és hol húzódnak a benne körvonalazódó vállalkozás határai. Megtudhatjuk tőlük, hogy kísérleti jellegű munkáról van szó, amely paradigmaváltásra törekszik a magyar szociológiában.

Az előzmény: egy félsiker. A Kovách Imre szerkesztésében hét éve megjelent *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon* (Napvilág, Bp., 2006., lásd Murányi István bírálatát a *BUKSZ* 2007. téli számában) az (utolsó) kísérlet volt arra, hogy az osztályelemzés már sokszor bejárt útját az előrelépés reményében járják végig. A szerzők mindent el is követtek, hogy eleget tegyenek a metternichi mondas szellemének: sok mindent meg kell változtatni ahhoz, hogy minden a régiben maradjon. A bevezetőben Kovách akkor még azt írta, a paradigmaváltás „a hagyományos társadalomszerkezet- és egyenlőtlenségkutatás felváltásának kísérlete”, ami a „foglalkoztatási és foglalkozási besoroláson alapuló hierarchia” primátusának megkérdőjelezése annak elismerésé-

vel, hogy az utóbbi „jelentősége nem halványult el a jelenkori magyar társadalomban sem” (11. old.). A 2006-os bevezető végkövetkeztetése ez volt: „Az anyagi, szimbolikus és kulturális tőketulajdon megoszlásának, a tulajdonhoz és a munkaerő-piaci pozíciókhoz való hozzájutást szabályozó hatalmi, jogi rendszereknek, a piacgazdasággal terjedő fogyasztói társadalom individualizációs-kulturális folyamatainak, a politika struktúraformáló hatásának és a magyar társadalomtörténet valós trendjeinek, a területi egyenlőtlenségeknek, a családi és mikrocsoportok szerkezetének együttes elemzése vezethet a paradigmaváltáshoz. Munkánk ehhez tette meg az első lépéseket.” (18. old.)

Nos, további lépésekre nem került sor. Kovách időközben bátor döntésre szánta el magát. Felismerte, hogy nem elegendő a félfordulat: nem módosítani kell a struktúra- és egyenlőtlenségkutatást, hanem egy mássikkal felváltani. A társadalmi integráció problematikáját kell vizsgálni, tehát olyasmit, amit hazánkban még csak keveset kutattak. A továbbiakban tehát azt is mérlegelnünk kell, közelebb visz-e ez a kötet az ígért paradigmaváltáshoz.

A 2012-es könyv *Bevezető megjegyzéseiben* Kovách és Dupcsik azt reméli, az új megközelítésmód nem igényli, hogy felhagyjunk a társadalomszerkezet és az egyenlőtlenségek tanulmányozásával, mert „utalhunk vele a szociológia alapkérdéseire éppúgy, mint konkrét társadalmi jelenségekre, ráadásul ez utóbbi értelemben az integráció [a] szűkebben vett szociológiai diszciplínán kívüli szakértői körök, illetve a »laikus« közvélemény érdeklődésének középpontjába is került” (7. old.). Fájllalják, hogy „a rendszerváltást követő időszakban mintha elapadtak volna az állami társadalmi integrációt célba vevő szociológiai elemzések” (10. old.), majd így folytatják: „A kötet tanulmányainak szerzőit arra kértük, hogy [...] kísérleljék meg értelmezni szakterületük szempontjából az integráció fogalmát. Kollégáink többsége úgy válaszolt a felkérésünkre, hogy megvizsgálta: hogyan strukturálja át a választott témákhoz tartozó fogalmi hálót, ha bekapcsoljuk a *networkke* az

integrációt is. Pontosabban: azokat a jelenségeket és összefüggéseket, amelyeket az integráció fogalmával is [az én kiemelésem – B. I.] lehet és szokásos elemezni.” (11. old.)

Az olvasó e ponton aggódva kérdezheti, nem válik-e így reziduális, „is” jellegű kategóriává az integráció fogalma, amelytől Kovách és Dupcsik eredetileg a válságon túllendítő, transzdiszciplináris irányzat létrejöttét várta? Nem ad-e a felkérés menlevelet egyes szerzőknek arra, hogy korábban más nézőpontból írt szövegeiket az integráció témájára hangszerelve – és esetleg egy-két, a témába jól-rosszul illeszkedő bekezdéssel megspékelve – „zenésítsék meg”, és így kerüljenek be a kötetbe? Egyáltalán: „is”-sel *kiegészíteni* lehet valamit, de gyökeres *váltást* végrehajtani – vajon hogyan? Másik probléma: való igaz, hogy a struktúra- és a rétegződéskutatás terminusai egyre kevesebb valóságterületet, egyre kevésbé egyértelműen fednek le – de az integrációval nem az lesz-e a baj, hogy mindenre ráhúzható, és így azért markol keveset *foglalomként*, mert túl sokat *fog*?

A kötet első, *Értékek és bizalom* című fejezete foglalkozik a leginkább állami társadalmi jellegű kérdésekkel. Itt is kiemelkedik Kovách Imre és Kristóf Luca *Elit és társadalmi integráció* című írása, amely Lengyel György és Ilonszki Gabriella magisztrális tanulmányához kapcsolódva (Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, 2009. 1. szám, 7–25. old.) a színlelt demokrácia fogalmát használja, kiemelve: az igazi kérdés ma már nem az, hogy van-e hazánkban demokrácia, vagy nincs, hanem az, hogy jó vagy rossz, magas vagy alacsony hatékonyságú demokráciában élünk-e, és ha az utóbbi eset áll fenn, akkor ezért főleg a normaszegő politikai elit felelős. Szalai Erzsébet nyomán arra is figyelmeztetnek, hogy a kapitalizmusban a gazdasági elit viselkedése a politikai osztály milyenségét is meghatározza. Vedres és Stark (David Stark – Balázs Vedres: *Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. American Sociological Review*, 2012. 10. szám, 1–23. old.) nyomán pedig rámutatnak: a gazdasági elit politikai bégya-

zottsága – a korábbi várakozásokkal ellentétben – nemhogy megszűnt volna, de erősödött a rendszerváltás után. Ezután nem csoda, ha egy 2008-as felmérés szerint a megkérdezettek 62 százaléka a Kádár-rendszert tartja a magyar történelem legfényesebb, az 1989 utáni időszakot pedig 60 százaléka a legsötétebb korszakának (41. old.)!

Több szerző is (Hajdú Gábor, Ságvári Bence, Albert Fruzsina és Dávid Beáta) foglalkozik a bizalommal mint elsőrendű integrációs tényezővel. Ezek az írások a kötet (leg)jobb darabjai közé tartoznak. Főbb megállapításaik: Magyarországon az intézmények iránti bizalom európai összehasonlításban igen alacsony, és 2000 óta még tovább csökkent, viszont az egyének egymás iránti bizalmának szintje nem változott. Nemcsak bizalmatlanság van, hanem álszentség is: mindenki azt feltételezi, hogy a többiek normaszegők, a saját normaszegéseiket viszont nem vallják be. Ehhez hasonló az államhoz való viszony is: gyámkodását elvárják, ám eközben gyanakszanak rá. Mások érdemeit nem ismerik el, a sikerüket a kapcsolatoknak tulajdonítják, ezért nő az irigység, és erősödik az egyenlősítő tendencia.

Az emlékezetpolitikát kutató Kovács Évát kissé nehéz helyzetbe hozta a felkérés, de a rá jellemző szellemességgel vágja ki magát: szakirodalmi összefoglalójában a magyar emlékezetpolitika ambivalenciáját „integrálatlanságnak” minősíti (25. old.). A szerkesztők két másik írással kapcsolatban is jobb teljesítményt nyújthattak volna: a Kapitány házaspárt megkérhették volna, hogy sokkal jobban támassa alá empirikusan a nemesi, polgári, paraszti és értelmiségi értékrend létezésére vonatkozó állításait, Tibori Tímeát pedig arra, fejtse ki, konkrétan, mire gondolt a következő mondatában: „Személyes valómással tartozom: keresem a változás elméleti és gyakorlati összefüggéseit, a globális és lokális folyamatok egymásra hatásából adódó, prognosztizálható fejleményeket, s mindezek lenyomatát a társadalmi létben, az egyének, az egyének mindennapi választásaiban, értékévkézeteiben és viselkedésében, szokásaiban, illetve a nem tipikus magatartásformákban.” (104. old.)

A bizalommal függ össze a civil társadalom gyengesége, például a cigányok körében. Kóczé Angélatól megtudjuk, hogy a nyugat-balkáni romák jobban bíznak a civil szervezetekben, mint a közép-európaiak! Ahogy ide tartozik Gerő Márton megállapítása is, hogy hazánkban az egyre szaporodó számú civil szervezetet egyre kevesebb tag működteti, ami „amorális familizmussal” (Hajdú Gábor kifejezése, 45. old.) jellemezhető társadalmunkban igazán nem okoz meglepetést.

A kötet további tanulmányainak többsége azt firtatja, hogyan lehet felépíteni a kirekesztés, a szegregáció vagy – a bevezetőben használt fordulattal – az alárendelő-bekebelező „beintegrálás” (10–11. old.) ellen. A *Települések és régiók* című fejezetben Szirmai Viktória és Váradi Zsuzsanna írása okosan mutat rá: a kettő közötti viszonyban van egyfajta „dialektikája”, amennyiben a térbeli szegregáció egyben a hasonló státuszúak integrációja is. Csizmady Adrienne alapos elemzése a buldózeres városrehabilitáció szegregáló hatásáról – a szerkesztői felkérésnek eleget kívánván tenni – a dzsentifikációs folyamatokban is talál olyasmit, ami kapcsolatba hozható az integrációval: egyrészt azt, hogyan alkalmazkodnak a már régebben ott élők az új helyzethez, másrészt pedig azt, hogyan illeszkednek be új környezetükbe, ha végül is elköltöznek.

A kiillesztettek sajátos, új kategóriáját alkotják a közfoglalkoztatottak, akik helyzete – amint arra Messing Vera rámutat – a nemzetközi gyakorlatban példátlan: a közfoglalkoztatáshoz ugyanis Magyarországon nem társul képzés, és sokszor nem szolgál mást, mint a cigányok stigmatizálását. Tardos Katalin dolgozata joggal szögezi le: a „közfogi” az elsődleges és a másodlagos munkaerőpiac között húz szegregációs válaszvonalat.

A szegregáció másik, a kötetben részletesen és színvonalasan elemzett terepe az oktatás. A *Befogadás és kizárás* című fejezet a kötet legkoherensebb része. Elmélyült elemzéséből mindegyik szerző arra a következtetésre jut, hogy a romák kirekesztését nem az előítéletesség, hanem az intézményes diszkrimináció magyarázza. E következtetés a könyv egyik

legjelentősebb szellemi hozadéka. Erre a konklúzióra jut az SNI (sajátos nevelési igényű) gyerekekről vezetett statisztikákról Bánfalvy Csabával vitatkozó Dupcsik Csaba, a szabad iskolaválasztás csapdájáról, a „nehezen nevelhető gyerekek” elkülönítésében és a fejkvótásításban rejlő bantusztanosítási tendenciákról érkező Eröss Gábor, de egy korábbi írásának (www.amarodrom.hu/archivum/2006/06/16.html) kibővített változatában Neményi Mária is. Neményi arra is figyelmeztet, hogy az intézményi hierarchián a pozitív diszkrimináció sem változtat, ezért a színvakságot és a szintudatosságot össze kell kapcsolni, nem pedig egymás ellen kijátszani, mert az állampolgári jogegyenlőség érvényesítése például olyan túlzott adatvédelmi előírásokhoz vezet, hogy nem lehet felmérni, mely romáknak milyen támogatásra van szükségük. A kötet egyik legelmélyültebb tanulmányában Szalai Júlia a beiskolázásban, a továbbtanulásban megnyilvánuló intézményesült rasszizmust elemzi. Kiemeli: a tanárok sokszor áldozatkészen foglalkoznak az egyes cigány gyermekekkel, de továbbtanulásukkor az osztályzatokhoz ragaszkodva adnak ajánlást, s míg a nem cigány gyerekek jegyét a 8. osztályban, év végén „felhúzzák”, hogy könnyebben folytathassák tanulmányaikat a középiskolában, ugyanezt a roma tanulókkal nem teszik meg, mondván, ők „úgyis legfeljebb szakmát tanulnak”, noha minden ötödik közülük gimnáziumba szeretne menni! A önbeteljesítő profécia ördögi körét az zárja be, hogy egy iskola osztályzási politikája viszont általában attól függ, hol kívánnak a gyerekek továbbtanulni. Így determinálja az iskolarendszer azt, hogy kinek legyen, vagy ne legyen esélye felvételizni a nagyobb mobilitási esélyt nyújtó oktatási intézménybe. Ezt csak a nagyon erősen asszimilációs beállítottságú, Condoleezza Rice-éhez hasonló habitusú roma tanulók képesek kivédeni. Mivel a magyar iskolarendszerre nem jellemző, hogy a roma kultúra értékeivel is megismertetné a diákokat, ez az asszimiláló stratégia a kulturális pluralizmus elvét sérti meg.

A másik, lényeges tanulság: az integrált nevelés kevés a valódi társa-

dalmi integrációhoz. Ehhez több kell: bevonás (inklúzió). Légmán Anna megfogalmazásában az inklúzió „először az oktatásban jelent meg mint a speciális nevelési igényű, fogyatékos, tanulási nehézségekkel küzdő, szociálisan hátrányos helyzetű vagy akár kivételes tehetségű gyermekekkel való foglalkozási mód”, amely „nem kategorizál, nem alkot különböző, egymástól elkülönített, elzárt csoportokat” (uo.). Tanulmányában Légmán az inklúziót megpróbálja össztársadalmi szinten értelmezve magát az integrációt is meghaladni: „az inklúzió elve és gyakorlata azonban társadalmi szinten is érvényes lehet”, eszerint „nem különböző, egymással szemben álló, integrálandó csoportok vannak, hanem különböző képességű, lehetőségekkel rendelkező emberek”. A konklúzió: „így próbál meg ez a megközelítés túllépni a különböző kisebbségi csoportok integrációs kérdésén, a másság és hasonlóság kérdésén.” (365. old.)

Itt az egyik legizgalmasabb teoretikus problémához jutottunk el – és ez már részben túlmutat a Légmán Anna által mondottakon is: létezhet-e közösség szabályokkal kikényszerített homogenitás és kirekesztés nélkül? Közösség-e az, amelyik mindenkit befogad, amelynek csak Mifogalma van, de senkit sem tételez külcsoporthoz tagjaként, ahol nincs barát és ellenség, csak felebarát? Létezhet-e csak gyenge kötésekkel összetartott, mindenben pluralista, a kommunikatív racionalitás által vezérelt reális – és nem imaginárius, „emberiség”-szerű – közösség, és ha igen, meddig? Megtehetjük-e mindenkiel azt egy társadalomban, amit egy iskolai osztályban meg lehet és meg kell tenni egy-egy tanulóval? Nem feszíti-e mindez szét az ún. emberi természet kereteit? Nem áll-e közelebb az „all-inclusive” közösség a *Gesellschaft*hoz, mint a *Gemeinschaft*hoz? Egyáltalán: felöleli-e a zárt közösség híveit is, vagy a liberális paradoxon itt is meghaladhatatlan (vagy inkább: így nem haladható meg)? Az, hogy mindez ennyi dilemmát vet fel az olvasóban, részben az elismeréspolitikai konfliktusok (lásd pl. Charles Taylor: Az elismerés politikája. In: Feischmidt Margit [szerk.]: *Multikulturalizmus*. Osiris –

Láthatatlan Kollégium, Bp., 1997. 124–153. old.) sajátja, mindennek előtt azonban Légmánt, a kötet egyik legheurisztikusabb munkája szerzőjét dicséri. Légmán javaslata mellett szól ugyanakkor, hogy akár HIV-pozitívokról, akár öregekről, akár LMBT emberekről legyen szó, a P. Tóth Tamás, Széman Zsuzsa, Takács Judit és Kucsra Csaba írásaiban bemutatott megoldások és problémák mind-mind az inklúzió sikerességét, illetve alkalmazásának szükségességét támasztják alá. De hasonló mondanója van Tóth Olga tanulmányának is, amennyiben a hagyományos családmódellet erőltető túlintegrálás helyett a nem hagyományos együttélési formák „mátságának” mint egyenrangúnak a befogadása mellett érvel.

A gazdasággal foglalkozó fejezet taglalását hagytam utoljára, mert ez a rész a legkisebb terjedelmű, és a legkevésbé koherens is. (Éppen ezért foglalkoztam már korábban Messing Vera munkájával másutt, pedig ebben a fejezetben található.) Makó Csabáék írásának pedig csak annyiban van köze az integrációhoz, hogy egy mondatban leszögezik: a kapitalizmus egyes szegmenseinek integrációs mechanizmusai jócskán különböznek (202. old.) – de az „integráció” kifejezés itt jócskán *catch-all* kategóriának tűnik. Ehhez a gazdaszociológiai íráshoz a szerkesztők hozzávették még Messingét, valamint Kovách Imre és Megyesi Boldizsár közös tanulmányát. Így született ez a fejezet... Kovách és Megyesi viszont valódi integrációs problémákkal foglalkozik, köztük az EU-csatlakozást követő, egyre lényegesebb átalakulási folyamatokkal is. Kérdésük, hogy „a vidéki településekre, a helyi társadalmakra miként hatott két, a térbeli folyamatokat alakító tényező: az európai uniós integráció hatására alapvetően átalakult fejlesztéspolitika és a szintén külső folyamatok eredményeként megváltozott helyi kormányzási módszerek” (167. old.). Ennek során azt tűzik ki célul, hogy elsősorban nem a regionális tudomány vagy a humánökológia, hanem a legmodernebb megközelítések közé tartozó *szereplőhálózatitőke-elemzés* alapján végzik vizsgálódásukat. A választott elméleti keretnek fontos része a glo-

bális vidék (Michael Woods terminusa) koncepciója: „A »globális vidék« egyre inkább a nemzetek feletti területi integrációnak és koncentrációnak a helyszíne; felgyorsul a munkaerő elvándorlása, ugyanakkor a migráns munkaerő alkalmazása is a rurális településeken; a tömegturizmus globalizálja a felmutatható helyi értékeket; a globális vidék vonzza a nemzetközi ingatlanbefektetéseket [...]. A globalizáció összességében a vidéki tér társadalmi, kulturális és gazdasági hibridizációjához vezet.” (168. old.)

Ezt a hipotézist tesztelik az unióhoz 2004-ben csatlakozó Magyarország három településén. Ami Mezőtúrt illeti, „az ott aratott gabonát a nem helyi feldolgozóknak és a nagykereskedelmi láncoknak adják el, míg a pék máshonnan származó lisztből süti a kenyeret. A nagy élelmiszerüzletek kenyérpólcain nem helyben süttött pékárut találni.” (170. old.) Más a helyzet az izsáki borászokkal: „Az izsákiak a helyi hálózatok kiszélesítésével és intézményesítésével megteremtették annak a lehetőségét, hogy a globalizációs folyamatokat megváltoztassák, és mintegy ellenglobalizációként a saját termékeiket helyezték el a globális piacon.” (171. old.) Az elmaradt lengyeltóti kistérségben pedig „az információs társadalom lassú terjedése [...] a globalizáció elsődleges csatornájává vált” (173. old.). Kovách Imre és Megyesi Boldizsár ezekkel a kutatási eredményekkel végül is valóban eltüntet egy fehér foltot: a vidékkutatás ugyanis eddig inkább a kirekesztésre és az egyenlőtlenségekre koncentrált, és a valódi társadalmi integráció problémája elsikkadt. (Ennek a témának Kovách Imre tavaly külön kötetet is szentelt: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont [Szociológiai Intézet], Bp., 2012.)

Vonjunk mérleget. A kötet legtöbb darabja alapos munka, de azért is üdvözölni kell a megszületését, mert stratégiai szempontból helyes irányba mutat. A szerkesztők jó érzékkel ismerték fel, hogy a hét évvel ezelőtti tanulmánygyűjtemény – minden értéke ellenére – folytathatatlan. Jól

tették, hogy kockáztattak ezzel az útkereső kötettel. A továbblépéshez, „integráltabb kötetek” megszületéséhez újabb kutatások, viták, konferenciák szükségesek – és nagyobb szigor egyes, nagynevű szerzőkkel szemben. Ettől remélhető, hogy az új megközelítés megizmosodik, és eltűnik mellőle az „is” szócska.

BALOG IVÁN

Bodor Péter (szerk.): Szavak, képek, jelentés

KVALITATÍV KUTATÁSI OLVASÓKÖNYV

L'Harmattan Kiadó, Bp., 2013. 350 old., 2900 Ft

A L'Harmattan Kiadó *Pszichológia és társadalom* sorozatában megjelent kötet alcíme (Kvalitatív kutatási olvasókönyv) azt a szerkesztői szándékot jelzi, hogy a válogatott tanulmányok egyfajta áttekintést adjanak a társadalomkutatásban használt kvalitatív módszerekről. Feltehető azonban, hogy a kötet szerkesztését ezen a szándékon túlmutató megfontolások is befolyásolták, hiszen nem pusztán „olvasókönyv”, hanem jól használható kézikönyv, gyakorlati haszonnal is forgató módszertani vademecum lett belőle, amelyben a szövegek stílusuk, műfajuk, dialogizáló jellegük miatt önálló életre kelnek: vitába szállnak egymással vagy éppen megerősítik egymást. Ez csak részben tudható be a kvalitatív megközelítések és elemzések sajátosságainak, a dialógus és a megszólítottág élménye a szerkesztő munkáját dicséri.

A tartalomjegyzéket böngészve is az a benyomásunk támad, mintha kifejezetten a könyv koncepciójához tartozna, hogy a szövegek magukat bontják ki: különféle értelemalakzatokba rendeződnek, más és más aspektusokat világítanak meg. Ennek megfelelően a kötetben nincsenek többé-kevésbé homogén, „kierőszakolt” tematikus blokkok, mint ahogyan az „elméletibb” és a „gyakorlatiasabb” írások

sem válnak el egymástól (ami egyértelműen jelzi, hogy a kvalitatív szemlélet igazából nem tud mit kezdeni ezzel a mesterkéltné, intézményi viszonyokból fakadó szembeállításal). A kiválasztott szövegek megpróbálják lefedni a szociológia, a pszichológia, a művészettörténet, a nyelvészet kvalitatív módszertant tápláló áramlatait, de eközben nem törekszenek görcsösen sem a kiegyensúlyozásukra, sem a teljes kvalitatív spektrum mechanikus leképezésére. (Például nem szerepelnek a kötetben sem kísérletek, sem készen kapott kísérletek, sem az etnográfiai leírással vagy tartalomelemzéssel foglalkozó munkák.) A válogatott szövegek mégis jól reprezentálják a szóba jöhető módszereket, így például a résztvevő megfigyelés problémáit Goffman egyik előadásának írott változata érinti, a párbeszédelemzés sokrétű meglátásai a tartalomelemző technikák bővítését segíthetik, az etnográfiai leírás kérdésére röviden Rod Watson a „kultúra írás” (108. old.) kapcsán tér ki.

Válószerűen a szerkesztői érdeklődés is szerepet játszott abban, hogy többségbe kerültek az etnometodológiát taglaló elméleti fejtegetések és a hozzá köthető szöveg- és párbeszédelemző módszerek, mindenesetre az etnometodológia mint a hétköznapi előfeltételezésekre koncentrálnó vizsgálódás jó elméleti alapot nyújt az eligazodáshoz.

A kötetben szereplő írások egyike-másika egészen terepközeli nézőpontból íródott, közvetlenül a kutatás során felmerülő problémákra reagál (így például a rögzítés, az átírás mikéntjére vagy a kutatói beavatkozás mértékére), miközben egyik sem távolodik el az empirikus anyag és az alkalmazott értelmezői keret interakciójától (megalapozott/lehorgonyzott elmélet); ennek következtében a szövegek kifejezetten ösztönzik a különféle olvasatokat és olvasási módokat, illetve a reflexivitást, a szöveg és a (saját) kutatói gyakorlat közötti „áthallásokat”.

Amennyiben Rod Watson *Etnometodológia és szövegelemzés* című tanulmányából kiindulva az olvasást a szöveg jelentésrétegeit aktivizáló és mozgásban tartó tevékenységnek tekintjük, amelynek során az érte-

lemkeresés spontán, de nem teljesen önkényes utakra tereli az olvasót – aki, Michel de Certeau kifejezésével, „vadorzóként” bolyong a tanulmányok között (Michel de Certeau: *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye* I. Kijárat, Bp., 2010. 184–197. old.) – a különféle értelmezési ösvényeken, akkor például az alábbi gondolati utakat járhatjuk be.

A szövegek értelmezésében kiindulópontunk lehet az „etnometodológiai tájékozott szociális konstrukcionista megközelítés” (119. old), amely a tapasztalati valóságot a társas interakció szintjén szüntelenül újratermelődő társadalmi konstrukciónak fogja fel. Az interakcióban részt vevő felek újból és újból rá hagyatkoznak, magától értetődőségeit felhasználják, megerősítik vagy éppen problematizálják. A mérsékeltbb konstrukcionista irányzatok, így például a szimbolikus interakcionizmus és a radikálisabb etnometodológia között éppen az a különbség, hogy míg az előbbi stabilabbnak, előre elkészítettnek és kéznél levőnek tekinti a közös értelmezési kereteket, addig az etnometodológia ennél tovább megy. Rámutat arra, hogy a társadalmi élet objektívnek tudott rendjét az interakcióban részt vevők teremtik meg, és hogy az objektív tények „újratermelése” (az egyeztetett jelentéstulajdonítás) sohasem szünetelhet. A hétköznapi párbeszéd leglényegibb tulajdonságát az interakció beagyazottságában „a kontextus által formált és a kontextust megújító” (280. old.) mivoltában találhatjuk meg.

A hétköznapi tapasztalatokba mélyen beagyazott, rutinszerű, magától értetődőnek vett helyzetek elemzése azonban éppen a természetesség és a normalitás miatt rendkívül nehéz. Garfinkel megközelítésének forradalmisága abban rejlik, hogy elemzés tárgyává tette azokat – a háttér-feltételezéseket érvénytelenítő, épp ezért dezorientáló és nyugtalanító – kétes helyzeteket, amelyekben láthatóvá válnak a mindennapok során láthatatlan összetevők, idegenné válik a mindennapi élet rendje.

A könyv bővelkedik olyan hétköznapi és *látszólag* érdektelen példák leírásában és értelmezésében, ame-

lyek rávilágítanak arra, hogy ezzel a kontraintuitív módszertannal, azaz a hétköznapi morállal radikálisan szakító, a legelemibb szociabilitási szabályokat figyelmen kívül hagyó viselkedésmódokkal keltett zavart nagyon is intuitív módon, a társadalmi tudást használva lehet értelmezni. A feladatok, amelyeket Garfinkel a diákjainak adott, hajmeresztő és egyszerismind humoros kísérletek – viselkedjünk otthon albérlőként, fogadjuk bizalmatlanul kételkedve az elhangzott felvilágosító információkat, kérdezzük meg, vajon mit jelent, mire irányul a találkozásokor megkérdezett „hogyan vagy?” – olyan rendkívüli helyzeteket bemutatására, amelyek a rend hiányát tematizálva tárják fel a társadalmi (és az interakciós) rendet. Például az orvosi vizsgálat során, mutatnak rá Christian Heath és John Heritage tanulmányai, az előre formalizált intézményi beszéd igen kevés lehetőséget nyújt a beteg problémáinak bemutatására, hétköznapi nyelvű megfogalmazására. A páciens a maga laikus tudására támaszkodik, miközben az orvosi szaktudás számára ismeretlen rutinja és párbeszédese rendje érvényesül, olyan intézményi eufemizmussal párosulva, amely súlytalannak tünteti fel a beteg saját tapasztalati valóságát (az „itt érzékeny”? kérdés helyettesíti például a fájdalmat). A pácienseknek tehát meg kell ragadniuk minden eszközt, hogy a kialakult párbeszédet irányítsák. A vizuális elemzéssel kiegészített párbeszédelemzés feltárta, miként használják ilyenkor a testüket: nemcsak megjelenítik vele a problémát és adnak vele elő egy történetet (nemverbális kommunikáció), hanem testtartásukkal, testhasználatukkal arra kényszerítik az orvost, hogy lépjen ki intézményesen meghatározott szerepéből, azaz legyen figyelmesebb és kevésbé távolságtartó.

A párbeszéd (különösen az intézmények képviselőivel folytatott interakciók) elemzése felfedheti azokat a struktúrákat, amelyek az intézményi pozícióból fakadó tudásból, jártaságból, rutinból következően hatalmi viszonyokat működtetnek mind mikroszinten, az interakció szerveződésének bármelyik fokán (beszélőváltás, kezdeményezés, illokúció)

erő), mind makroszinten, a nyilvános beszéd vagy a döntéshozatal terén.

Mesterségesen létrehozott helyzet a fókuszcsoporthoz beszélgetés is, amely ugyancsak képes megvilágítani a társas tudás szerveződésének módját, ugyanis a beszélgetőpartnerek általában egy számukra a hétköznapiokban nem releváns kérdéssel találkoznak, így a kezdeti bizonytalanság laikus nézőpontjukból következik. A fókuszcsoporthoz beszélgetések retorikai és párbeszédelemzése megvilágíthatja a gondolkodás dialogikus, társas természetét, azt a folyamatot, amelyben a résztvevők egymás (részleges) megértéséből építkezve, végül közös álláspontra jutnak. Ennek a kognitív erőfeszítésnek fontos eszközei a példák, az analógiák, a metaforák, amelyek valamiképp ismerőssé teszik az ismeretlent, lehorgonyozzák a közös tudás területére. A fókuszcsoporthoz beszélgetés elemzésében Markova és szerzőtársai a gondolkodás kollektív, értelemkereső és -egyeztető jellegére helyezik a hangsúlyt. Míg érvelésük szerint a fókuszcsoporthoz semmiképp sem a kész szociális reprezentációk „megcsapolása” (183. old.), a mérsékeltbb konstruktivista keretekben gondolkozó szerzők (Bloor és szerzőtársai) arra jutnak, hogy ezek az eljárások kiváló eszközt nyújtanak ahhoz, hogy a csoportfolyamatokra támaszkodva rekonstruáljunk csoportnormákat és -jelentéseket: a fókuszcsoporthoz beszélgetések éppen a közös tudás hézagossága miatt világíthatnak rá arra, miként konstruálják meg a késő modernitásban élő individuumok – többféle elérhető séma között változtatva – identitásukat és indítékaikat, amelyekre azután kollektív döntéseiket alapozzák.

Hasonló, de még erőteljesebb szemléletbeli különbség figyelhető meg az interjúkészítésben is. Jóllehet a tág értelemben vett interjúzás (a kérdőívezést is ideértve) a legelterjedtebb adatgenerálási mód a társadalomtudományokban, az adatok felhasználását és értelmezését övező sokféle nemcsak módszertani, hanem szemléletbeli (akár a tudományos emberképben is megjelenő) különbségeket körvonalaz.

Holstein és Gurbrium tanulmánya (*Az aktív interjúkészítés*) azzal a bevett

módszertani állásponttal szakít, amely az interjú szigorúan kézben tartandó, lehatárolt szerepekkel és jogosítványokkal kialakított beszédhelyzetnek tekint, ahol a „helyes” kérdezési mód juttatja a kutatót megbízható, érvényes, a kérdező által nem befolyásolt adatokhoz. Az interjúzó önképével nehezen összeegyeztethető az a felismerésük, hogy ez a „hagyományos” módszer voltaképpen (a kérdőívezéshez hasonlóan) „a válaszok passzív tartályának” (121. old.) tekinti a válaszadót. Arra hívják fel a figyelmet, hogy az interjúhelyzet menthetetlenül és minden ellenkező irányú erőfeszítés ellenére is interakció, ahol a passzív kérdezési technikák használata sem garantálja a társas befolyás kiiktatását. Helyesebb lenne tehát aktív szubjektumnak tekinteni az interjúalanyt (ki ne tenne így?), belátva, hogy az értelem mindig a helyszínen, a két résztvevő szabályozott vagy szabályozatlan dialógusából áll elő. Következésképpen bármilyen rossz is a kérdés, „a válaszadó aligha »teheti tönkre« azt, amit végeredményben szubjektív módon alkot” (122. old.). Így itt az érvényesség sem azt jelenti, hogy a kérdezőnek mennyire sikerült „helyes”, azaz torzítatlan válaszokat előhívni, hanem azt, hogy mennyire tudta aktív orientálással, a lehetséges válaszadási alternatívák felkínálásával, aktív és kölcsönös feltárulkozással az interjúalanyt abban segíteni, hogy szemügyre vegye az összes, számára elérhető értelmi összefüggést. További kutatói kérdés, hogy mindez hogyan kapcsolódik az interjúalany személyes tapasztalataihoz, és hogyan reflektál a kutató az aktív jelentésalkotásban játszott szerepére.

Az aktív interjúval több ponton szembeállítható a biográfiai narratív interjú a „kiiktatható”, illetve minimalizált kutatói befolyás igényével jellemezhető módszere. Egyik kidolgozója, Gabriele Rosenthal a módszer keretei közé nehezen illeszthető újabb kutatási tapasztalataira reflektálva tárja elénk a kvalitatív módszerek „működésmódját”, azaz azt a „barkácsoló” (13. old.) szemléletet, amely a módszertani szabályok köibe vésése helyett problémaorientált módon a kutatási kérdés (a terep) és a használt módszer összeilleszté-

sén dolgozik. Rosenthal a narratív interjú módszert több traumatizáló esemény (a világháborúk, a holokauszt) élettörténeti vizsgálata után menedékkérő migránsok körében is kipróbálta, ahol azzal a problémával szembesült, hogy akut, feldolgozatlan (friss) trauma esetén a jól bevált, visszaemlékezésre készítő technikák (szcenikus kérdések) nem használhatók, mert fennáll a retraumatizáció veszélye. Az is kiderült, hogy a narratív technika használata sem problémamentes, mivel az alanyok nem beszéltek élettörténeti múltjukról, pillanatnyilag nem volt olyan semleges vagy biztonságos „hely” az élettörténetükben (az emlékezetükben), ahová az interjúzáskor vissza lehetett volna vezetni őket. A módszer felhasználhatóságának határain és a helyzethez igazított használatán túl ezen emberi válsághelyzetek etikai átgondolása is tovább árnyalja az interjúfelvétel és -elemzés folyamatát, hiszen a frissen traumatizálódott menedékkérők az új környezetben még nem érzik magukat kellő biztonságban, ami megakadályozza a bizalom kialakulását, miközben minden megnyilatkozásukat a menedékkeresés, a legális tartózkodás vágya hatja át.

Az interjúalanyok mentális állapotához és helyzetéhez igazított, reflexíven átalakított interjú módszertan jól példázza a kutatói (probléma) érzékenységet, a kutatásban rejlő feszültségek és ellentmondások feloldására tett kreatív erőfeszítéseket, az elkerülhetetlen emberi érintettséget és beavatkozást. A távolságtartás, a reflektáltság, a bevonódás, a személységvonalas és a kontextuális tudások komplex egymásra hatását talán Panofsky kijelentése világítja meg a legjobban: az ikonológiai értelmezés megkövetel „egy olyan mentális képességet”, amelyet talán csak a hiteltelenné vált „szintetikus intuíción” fogalmával lehetne leírni, amely akár fejlettebb is egy tehetséges laikusnál, mint a tanult tudósnál (325. old.).

Theo van Leeuwen fejtegetései a vizuális szemiotikáról és ikonográfiáról megmutatják, miként lehet egy kép elemzését kizárólag a reprezentált dolgok összefüggéseire alapozni (vizuális szemiotika), és ezen túllépve hogyan lehet több szinten felfejteni az

ábrázoltak vizuális szintaxisát olyan kontextuális kutatás keretében, amely a konvencionális tartalmak azonosításán túl az álcázott vagy közvetett jelentésrétegek bevonásával fordul az alkotás önéletrajzi értelmezése felé.

A képek effajta „olvasása” vagy a szövegek elemzése lehetővé teszi, hogy a szubjektív dimenziókba mélyen behatolva, az egyedit megismerve tegyünk szert kontextuális társadalmi tudásra, mélyebb korismeretre. Az élettörténet kitüntetett szerepét a társadalomtudományos megismerésben Thomastól és Znanieckitől kezdve Foucault-n át Rosenthalig az adja, hogy a maguk egységében feltáruuló szubjektumok egyszerre lehetnek „átlagemberek”, akik a hétköznapi-guáknál fogva kvázi-reprezentatívnak tekinthetők, és különleges kvalitásokkal rendelkezők, akik rendkívüliségüknél vagy pedig marginalitásuknál fogva képesek megvilágítani „a kultúra rendjét” (141. old.).

Az élettörténetek rögzítésére, elemzésére több módszer is használatos, ám a könyvben szereplő írások mind a felvett anyag átírásának alapelveiről (és ennek az értelmezésben játszott konstitutív jelentőségéről), mind az élettörténetek szerkesztési és a publikálási elveiről érdemi információkkal szolgálnak.

A kvalitatív kutatások jellemző integratív kerete, a megalapozott elmélet (*grounded theory*) is helyet kap a kötet tanulmányai között (lehorgonyzott elméletként fordították). A módszer és az elmélet közötti folyamatos interakciót, az empirikus anyagban felfedezhető adatok „kinyerését” és az összefüggéseknek a résztvevők szemszögéből történő leírását felkínáló elméleti keret népszerűségét részben félreértelmezett „szabadelvűségének” köszönheti. Jóllehet a módszer nagy szabadságot ad az adatok összefüggéseinek észrevételében és az egymással párhuzamosan futó kutatási fázisok kezelésében, szigorú szabályokat és következetességet követel az adatgenerálás és -elemzés terén (kódolás, memóírás stb.). A terepen gyűjtött adatok és a változó kutatói szemlélet (első benyomások, sztereotípiák, első fogalmi háló) reflexív elemzése nélkül voltaképpen a kutatás folyamata „be sem indul”.

A kötet egyik leghitelesebb, a kutató szerepét a legjobban átvilágító szövege Goffman egyik, a terepmunkáról tartott előadásának átirata. Már a szöveg keresetlen stílusa és zavarba ejtő (a bűnügyi nyomozásból kölcsönzött) szóhasználata is sejteti, hogy Goffman csak egy szűk nyilvánossággal kívánta megosztani tereptapasztalatait. (Ezt erősíti meg az átirat elé csatolt bevezető megjegyzés is.) A bejutás a terepre és a „helyszin kiaknázása” (58. old.) korántsem egyértelmű és standardizálható eseménysor. A felmerülő nehézségek, az egész személyiséget igénybe vevő megismerési és beilleszkedési folyamat, a kutatói jelenlét értelmessé tétele és a folyamatos reflexió, azaz a kint is – bent is szorongató játéka miatt ugyanakkor nagyon is találó a kutató és a rendőrspicli párhuzamba állítása.

A kötetben szereplő tanulmányokat, írásokat leginkább a lezáratlanság, a javaslatként megfogalmazott konklúzió, az elmélet és módszertan kölcsönös egymásba ágyazódása jellemzi, valamint az ellentmondások, a feszültségek és a bizonytalanságok tudomásulvétele – lévén ezek a kvalitatív kutatások legfőbb ismérvei. Mindez bizonyára hatással van a megismerés módjára, a felfedezett („barkácsol”) tudás helyi értékére és az írás folyamatára is: a hangvétel közvetlen, korántsem kinyilatkoztató, egyes szerzők hajlanak a humorizálásra, az (ön)íroniára. A felvetett problémák és felkínált megoldások mögött ott bujkálnak más alternatívák, lehetséges gondolatkísérletek. A másként is elgondolhatóság kölcsönöz az itt bemutatott írásoknak vonzerőt és némi játékosságot, cinkosságot, ami mögött ott van a tévedés lehetősége is. (Talán nem teljesen téves, ha ezekben a tulajdonságokban és megismerési stratégiákban ráismerek a szerkesztő tudományos habitusára, attitűdjére.)

A nyitottság, a dialogizálás, a cinkos összekacsintás nem kivitelezhető a jelen írásban is minduntalan emlegetett reflexió nélkül, amely a társadalomtudományos módszertant megkülönbözteti a természettudományok „szabálykövető” módszertanától, és a megismerés és interpretálás horizontját is tágítja. Ha valami a terepen nem működik, „akkor felrúgom a

szabályt” (234. old.) – írja Rosenthal a saját maga által kidolgozott módszeréről, s valóban ez az érzékenység és rugalmasság lehet a motorja a társadalomtudományos megismerés elmélyítésének, miként a kvalitatív módszertan is számos diszciplína szerzője az eredményeiből építkezik.

Az ösvény végére érve végül abba a kérdésbe ütközünk: ha minden előbbi feltevésünk helytálló, akkor vajon miért ennyire csendesen zajlik/zajlott a társadalomtudományban a „metodológiai” forradalom?

NÉMETH KRISZTINA

Szilágyi Zsófia: Móricz Zsigmond

Kalligram, Bp., 2013. 784 old., 3990 Ft

Szilágyi Zsófia legújabb kötete nagyszabású vállalkozás: Móricz Zsigmond teljes írói életművét átfogó monográfia, amely mögött majdnem egy évtizedes irodalomtörténeti kutatómunka (és némi személyes, élettörténeti motiváció) áll. Az eredmény pedig tekintélyes, vaskos kötet, amely fülszövegében azt ígéri olvasójának, hogy a XX. század egyik legjelentősebb alkotóját élő, ma is hatni képes íróként hozza közelebb a XXI. század közönségéhez. Kérdés tehát: érdemes-e kézbe venni ma Móricz Zsigmond regényeit? Elér-e a könyv impozáns borítóján kényelmesen elterülő, mosolygós, tokás, bajszos „Zsigabá” a kortárs olvasóig? A szerző közel nyolcszáz oldalnyi érvert hoz fel az ígért válasz mellett.

Szilágyi Zsófia előző könyvének témája is Móricz volt, pontosabban – *A továbblévő Móricz* című könyvében (2009) – az író utóélete (utóéletének lehetőségei). „Van itt egy érdekes dolog, amit egy idő óta figyelek: az olvasó csak a saját kortársával foglalkozik. Bármilyen zöld is a kortárs: az az ő élet- és versenyháza” – idézi a hátsó borító Móriczot. Ebből a tételből kiindulva és ennek hatása alatt a kortárs regények felől olvasódik újra Móricz életműve, vagyis például a test és a nyelv kérdése Nádas Péter prózája felől, az egyén és a faluközösség viszonya Grecsó Krisztián felől válik

értelmezhetővé. Mindemellett a kötet nyitó írása Szilágyi Zsófia dédnagyanyja, Kálmán Bella és Móricz Zsigmond szerelmének történetét meséli el, illetve ennek beépülését a családi legendáriumba. Itt az a bizonyos személyes motiváció és elkötelezettség Móricz mellett, amely jelen monográfiát is előnyére hatja át.

Ha a Móricz-kutatásról beszélünk, az újraolvasás terminusával elkerülhetetlenül találkozunk. Bármilyen írásnak, amely azt a célt tűzi maga elé, hogy Móricz Zsigmond alkotását elemzi, szembesülnie kell bizonyos töréssel, hiszen az életművet a kilencvenes évek irodalomtörténeti és -tudományi érdeklődése mondhatni mellőzte. A hallgatás – ahogyan Szilágyi Zsófia is rámutat – nem magyarázható egyszerűen immanens irodalmi szempontokkal, azzal, hogy az életmű nem bizonyult érdekesnek, érdemesnek a korszak meghatározó irodalomelméleti megközelítései számára. Inkább kapcsolható a hatásellenhatás mechanizmusához, hiszen Móricz (ellentétben Máraival vagy Kosztolányival) a Kádár-korszakban (például József Attila mellett) lobogóvá változtatott – és kisajátított – szerző volt. Hatalmas képe bekerülhetett a *fizikaszertárba*, pontosan egy muflon és egy Geiger-számláló közé – ahogy Esterházy Péter felidézi. Az utószó, amelyet Esterházy egy diákok számára készülő válogatáshoz 1987-ben írt, talán a Móricz-életmű újraolvasása kapcsán leggyakrabban idézett (több helyen egyfajta kezdő- és kiindulópontként is meghatározott) szöveg. 1992-ben az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetében, a Móricz halálának ötvenedik évfordulójára rendezett konferencián (majd *A magvető nyomában* című kötetben) a résztvevők reflektáltak arra, hogy Móricz Zsigmond munkásságát a korabeli fogadtatás kritikai hagyománya és a későbbi szakirodalom egysíkú magyarázatai határozzák meg; mindemellett az életmű a hajdani, politikailag nagymértékben befolyásolt irodalmi kánon preferenciája miatt napjainkban háttérbe szorult. Ahhoz pedig, hogy lehetséges legyen Móricz kimozdítása jelenlegi perifériális helyzetéből – amely mind a professzionális olvasók, mind pedig a nagyközönség soraiban

egyaránt érzékelhető –, fel kell oldani azokat a mára megcsontosodott állításokat, amelyek Móricz-értésünket meghatározzák.

Ebből a perspektívából Szilágyi Zsófia monográfiája egyfajta válaszként és (nem egyetlen vagy kizárólagos, inkább lehetséges) végpontként, összegzésként értelmezhető a Móricz-újraolvasás által felvetett problémákra és célkitűzésekre. A kötetben a lehető legteljesebb értelemben olvasódik újra Móricz: vagyis életútját, életművét és a róla kialakult képet az újabb kutatási eredmények összefogva világítják meg. Egyrészt ez az összegzés a könyv egyik fontos érdeme, hiszen általa átláthatóvá válik a korábbi, de már az újraolvasás igényével születő szakirodalmi szövegeknek egymáshoz és a korábbi Móricz-képhez fűződő kapcsolata. Természetesen a kötet nem egyszerű összeollózása a már megszületett értelmezéseknek, de a szerző azért tudja, mikor kell elhallgatni (ha például az adott regényhez, novellához már értő hozzászólások láttak napvilágot). Ha viszont Szilágyi Zsófia hozzáfog az életesemények, regények elemzéséhez, akkor – és ezt kötetének mérete tanúsítja legjobban – Móricz Zsigmondot idézve: *megálíthatatlanul jön a szó*. Mielőtt rátérnénk a konkrét szövegelemzésekre, érdemes egy utolsó kitérőt tenni a monográfia műfaja és az eldöntendő módszertani kérdések felé.

A szerző *A továbblévő Móricz* című kötetében már szembesült a monográfia elkészítésekor hatványozottan jelen lévő problémával, azaz hogy az irodalmi szövegeket nem tiszta események és tények veszik körül, hanem szövegek. Hiszen hová is fordulhatunk, ha az író életének tanúi már nincsenek életben, vagy nem érhetők el: a visszaemlékezésekhez, a naplókhoz, akár az írótól magától, akár családtagoktól, barátoktól, más íróktól. Ezek az írárok gyakran nem egyszerű paratextusok az életmű (akár önéletrajzi) értelmezéséhez kapcsolva, hanem éppen ezek azok, amelyek kialakítják magát az írói életrajzot. Ugyanakkor több esetben – lévén különböző helyzetből, nézőpontból született írásokról szó – pontosan azok a szövegek teszik ellentmondásossá és töredékessé az életrajzot, amelyek létrehozni voltak hivatottak.

Az egész életművet vizsgálni kívánó Móricz-monográfia szempontjából nemcsak a megjelent szépirodalmi munkák újraolvasása és újraértelmezése a feladat, hanem a visszaemlékezések, naplók és a kéziratban maradt hagyaték – sokszor töredékes – szövegeinek vizsgálata is. Fontos tehát, hogy a monográfus miként fésüli össze a fellelhető információkat, hogyan állapítja meg hitelességüket; illetve talán még ennél is fontosabb, hogy miképpen lép föl a hitelesség igényével.

Az író életére emlékező szövegek újraolvasása a Móricz-kutatás megújulásának – Szilágyi Zsófia által is gyakran kiemelt – feltétele és egyben feladata; kezdve például Móricz Virág *Apám regénye* című könyvével, amelyben olyan kultikus történeteket olvashatunk, mint Ady és a disznóhús esete. (Móricz egyszer végre józan állapotban találkozik Adyval, és így haza meri vinni feleségének, Janának bemutatni; ám arról megfeledkezik, hogy otthon éppen nagymosás van, és ezért nincsen más ebédre, csak babfőzelék és disznóhús.) Ami meglepő, hogy a történetből következően egyáltalán feltehető a kérdés: miért nem ehetett Ady disznóhúst? – ahogy Onder Csaba, 2004-es, *Az újraolvasott Móricz* című, általa szerkesztett kötetben megjelent tanulmányában kiemeli. Szilágyi Zsófia kötetének egyik alapvető eljárása, hogy minden Móricz körül fellelhető szöveget (akár az íróét, akár valaki másét) megvizsgál és újraolvas.

Az életrajzi monográfiákhoz gyakran kapcsolódik a kétely és a gyanú fogalma, amely – ahogyan Szilágyi Zsófia is reflektál erre kötetének bevezető fejezetében – „nemcsak az adatok kezelését, egyáltalán, a tény és a fikció elkülönítésének módját érinteti, de azt a műfajt is, amelyet a könyv szerzője, tudatosan, vagy reflektálatlanul, a szépirodalomból kölcsönöz” (8. old.). A műfaji minta, amely az életrajzi monográfiák mögött meghúzódik, a realista nagyregény a mindentudó, omnipotens elbeszélővel. Szilágyi Zsófia érvelésében, majd a kötetében használatos eljárásaiban nem igyekszik kiiktatni a kételkedés vagy az önreflexió mechanizmusait csak azért, hogy az olvasót a mindenben bizonyos elbeszélő pozíciójából kényelmesebb hely-

zetbe hozza, tehermentesítse. Hiszen, ahogyan rögtön a könyv első oldalain kiemeli: „»kutyá nehéz« eldönteni, birtokában vagyok-e az igazságnak. Lehetetlen rámutatni a hiteles, egyedülként érvényes történetre – egy írói pálya esetén azért is látszik indokoltnak *történetekről* és nem *történetről*, *indulásokról* és nem *indulásról* gondolkodni, mert ma már világos, hogy nemcsak a szépirodalomban, de az irodalomról folyó beszédben sincs egyetlen történet.” (Uo., kiemelések az eredetiben.) A monográfiában nem egy történeté, hanem Móricz Zsigmond történeteié a főszerep, amelyek között nincs alá- és fölürendeltségi viszony. Több ponton kapcsolódó, újra és újra elkezdődő, majd más ponton ismét előkerülő történetek sorakoznak egymás után, egyes helyeken felbontva az életeseemények, művek kronologikus rendjét. A könyv fő szerkezeti íve Móricz életének (és írói pályájának) indulásától a haláláig tart – tehát nagy vonalakban kronologikusan halad előre –, viszont a két pont között kisebb kanyarok, oda-vissza csatolások figyelhetők meg, a kérdésfeltevéstől függően – például Móricz és a színház kapcsolatának, vagy Móricz 1926 és 1930 között zajló országjáró túrának taglalásakor.

A Móricz-életmű ennek a módszernek köszönhetően összetettebb vizsgálat tárgya, s ez üdvözlendő eljárás; csak hogy a fejezetcímek némi gondot okoznak. Ötletes, figyelemfelkeltő (néhol meglehetősen poétikus) címek tagolják a könyvet, ami önmagában még nem lenne baj. Ha egyesével találkozunk velük, ez fel sem tűnik; de ha felcspajuk a könyvet a tartalomjegyzéknél, mert, tegyük fel – kevésbé jártasan a Móricz-életműben –, az *Úri muriról* szeretnénk olvasni, akkor első nekifutásra összezavarodunk. Sem a nagyobb fejezet címe, sem az alfejezetek címei nem utalnak közvetlenül a regényre, ugyanis a regényről az *Egy kiadói reklámfüzet nyomában* címűben olvashatunk bővebben (*Könyvek, amelyek mindenkinek szólnak; 1896-tól 2222-ig; A magyarság nagy problémái, Parázsló, perzselő vágy; Közvetítő állomás, cserekereskedő, handlé* című alfejezetekre tagolva). Az invenciózus elemzés tárgyát – amely kortárs kontextusból, az Athenaeum Kiadó reklámfüzetéből kiindulva, azóta fele-

désbe merült művek társaságában, új szempontok szerint gondolkodik az *Úri muri* egyes vonatkozásairól – tulajdonképpen elfedik a fejezetcímek. Talán praktikusabb megoldás lett volna, ha az olvasó útkeresését tárgymutató is segíti, esetleg alcímek, amelyek a nagyobb fejezetekben eligazítanak; mert a címektől mindennek ellenére nem volna érdemes megválni, vagy lecserélni őket az egyértelmű (de unalmasabb) verzió kedvéért.

Ahogy minden élet, a monográfia tárgyává tett, íróként élt élet is elkezdődik valahol, a kérdés csak az, hogy pontosan hol. Szilágyi Zsófia meglehetősen cseles Móricz Zsigmond indulásának kérdésében. A könyv első fejezetében (*A szikra*) először a monográfia műfajának fontos szegmenseit, buktatóit taglalja, köztük kiemelten a történetnek, az író történetének kezdetét, vagyis: mikor születik meg az író? Természetesen sorra veszi, vizsgálja a lehetséges verziókat – születés és gyermekkor (szükséges-e foglalkozni vele?), az íróvá válás kezdete (ha egyáltalán megállapítható ilyen), az irodalmi közvélemény elismerése – de nem dönt egyértelműen közülük (nem mintha elvárnánk), jobban mondvá: dönt is, meg nem is. Egyrésztől tárgyalja az író születése előtt történeteket, az édesanya és édesapja házassága körüli viszonyokat (az apai ág a parasztságból emelkedik ki, az anyai a nemességből zuhan le), azzal az indokkal, hogy Móricz utólagos jelentéstulajdonításának eredményeképpen egyik traumaélménye, a kiközösítés önmeghatározása az apjával történetekből ered. (Móricz apját jelképesen kiűzték a faluközösségből, rá és családjára csúfnevet aggattak.) Másrészt pedig – és az előző állítással szoros kapcsolatban – Móricz születését és íróvá érését szövegek kontextusában vizsgálja, például 1938-as könyvének, az *Eletem regénye* nek segítségével, reflektálva arra, hogy az író életének jelentős eseményei visszatekintve és többnyire visszatekintő szövegekben válnak fontossá, jönnek létre. Jöhetnek létre azért, mert Móricz – ahogyan Szilágyi Zsófia kiemeli – igencsak erősen befolyásolja ezzel a regényével (is) az életére visszaemlékezőket. Nem csupán abban, hogy szüleit ellentétes pólusokként határozza

meg („A két pólus között szikra pattant, s lettem én”), de olyan alapvető (a személyazonosságig alapvető) dátumokkal kapcsolatban is, mint saját születésnapja, amelyre a családi emlékezet és Móricz állításai a június 29-et (az aratás kezdetének pogány ünnepe az *Életem regényében*), Péter-Pál napját rögzítik, ellentétben Móricz hivatalos irataival vagy a tiszacsécsi református egyház anyakönyvével. És itt érhető tetten a csel: hiszen a monográfiaírás bonyodalmaiból félig-meddig kilábalva már bele is kerültünk Móricz életének sűrűjébe, mondhatni *in medias res*. Sőt ha jobban belegondolunk, nem is kellett belekerülni, már benne voltunk az első betűtől, hiszen *A szikra* fejezetcím az előbb idézett Móricz-paszuszusra rimel, abból emelődik címmé – emellett pedig érthető egyfajta szimbolikus, kezdeti szikraként magára a monográfiára is.

A kötetben több helyen szerepet kap a Móricz-kultusz rögzült paneljeinek újragondolása, akár az író által megalkotott képről (mint a születésnap áthelyezése pár nappal), akár az utókor különböző értelmezéseiről legyen szó. Azt a narratívát, amelyet Móricz már a születési dátumának megváltoztatásával igyekszik kialakítani magáról, vagyis a paraszti sorból származó író képét a könyv érvelése szerint az is erősíti, hogy Móricz a nagy munkák (a regények) megkezdését (reflektáltan) mindig nyárra időzítette, igazodva választott születésnapja szimbolikus jelentéséhez. Az utókor által a Móricz-kultuszhoz hozzátett gyöngyszem pedig az író „szülőháza” Tiszacsécsén, amely valójában nem az eredeti szülőház, sőt még csak nem is hű másolata. A kicsi, nádfedeles ház (szintén) a szegénységből, a paraszti sorból származó író képét erősíti, szemben az eredeti tornácos házzal, amelyben Móricz Zsigmond valójában született. (2006 óta emlékkapu áll a valódi szülőház helyén.) De szóba kerül még az igen csak érzékeny élettrajzi pontot (a Litkei Erzsébettel való viszonyt) érintő zagyarékasi kultusz, illetve természetesen az író halála is. Az utóbbi esetben érdekes, tanulságos elemzést olvashatunk, mivel Szilágyi Zsófia összeveti a Móricz halála körüli és utáni szövegeket, és kiemeli, hogy az ezek által közvetített halálképek (az irodalomba

temetkező, könyveket magára terítő; vagy a Budapest első bombázásának éjjelén eltávozó író képe) közül melyik és milyen indokokból emelkedett be a szocialista időszak Móricz-képébe.

A kötetben Móricz Zsigmond írásairól található elemzések legtöbbször új, releváns szempontok beemelésének igényével íródtak. Korábban már volt szó az *Úri murit* vizsgáló technikákról (hogy tudniillik elfelejtett, a korszakban ismert szövegekkel olvassa össze a művet), de ugyanígy kiemelhető volna a kötet bármely elemzése, teszem azt a kötelező olvasmányként mindenkiben elevenen (vagy talán éppen kötelező mivolta miatt kevésbé elevenen?) élő *Légy jó mindhalálig* értelmezése, vagy éppen e regény kevésbé elemzett párját, az érettségiző Nyilas Misit főhőssé emelő *Forr a bort* vizsgáló részek. Különösen érdekes a *Változatok a Bovarynéra* című fejezet, amely nemcsak az *Isten háta mögött* című regényt határozza meg a *Bovaryné* újírásaként, hanem Flaubert regényének kontextusában tárgyal olyan elfeledett vagy kevésbé ismert regényeket is Móricztól, mint az *Arvalányok* és *A galamb papné*.

Szilágyi Zsófia írása egyszerre tesz eleget a megújuló Móricz-kutatás igényeinek, és ragadja magával az olvasót. Azt hiszem, nem túl gyakran vesz olyan monográfiát kézbe az ember, amely nemcsak hogy minden sorával leköti a figyelmét, de többször meglepődve tapasztalja, hogy felnevet olvasás közben. Szilágyi Zsófia könyve szakmai komolyság és maximális felkészültség mellett is könnyed (és helyenként humoros), ezzel pedig megtalálja az utat az olvasóhoz. Ami, úgy gondolom, elengedhetetlen feltétele annak, hogy meghozza a kedvet és a vágyat Móricz Zsigmond munkáinak újraolvasásához, újragondolásához. A kötetet végigolvasva pedig nyilvánvaló, hogy ennek a könyvnek a borítójáról már nem a nevetős, bajszos parasztíró sztereotip képe mosolyog ránk, hanem egy olyan író, aki – hogy választ adjak saját kérdéseimre – hozzáférhető a XXI. század olvasója számára is. Ezen a képen Móricz Zsigmond hátradől, kényelmesen felpolcolja a lábát; már csak az olvasónak kell dolgoznia: újra és újra (olvasva).

TÓRIZS ESZTER

Thomka Beáta (szerk.): Befejezetlen könyv

Kijárat Kiadó, Bp., 2012. 268 old., 2900 Ft

Az *Élet és Irodalom* 2012 áprilisában tárcanovella-pályázatot hirdetett. A felhívás így szólt: „Célunk a tárcanovella hagyományának megújítása, újraértelmezése, a tárcák mai helyét keressük, új szereplehetőségeit, szeretnénk divatosáá, olvasottá tenni ezt az egykorvolt zsánerműfajt.” De nem csak az *ÉS* szerkesztősége gondolta úgy, hogy érdemes a tárcanovellát leporolni, kortárs alakváltozatait megvizsgálni. A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Narratológiai Kutatócsoportja 2011 őszén előadás-sorozatot szervezett *Novellaantropológia. Novella- és tárcairodalmunk időszerű kérdései* címmel. Ennek eredménye a sorozat előadói, hallgatói és a téma további szakértői részvételével előállított szöveggyűjtemény, amelynek gerincét ezek az előadások adják.

Thomka Beátát évtizedek óta érdekli az alternatív kisformák és az irodalmi publicisztika XIX. század végi – XX. századi alakulása. Már az 1980-as években könyvet írt róla (*A pillanat formái. A rövidtörténet szerkeszete és műfaja*. Forum, Újvidék, 1986.), és azóta is tanulmányok sorában tárgyalta egy-egy jelenségét, legújabbban pedig egyetemi tankönyv formájában adta közre kutatásai eredményét (*Prózaformák. Elbeszélő művészet és interpretáció*. Újvidék, 2012.). Aligha véletlen, hogy éppen az általa vezetett doktori iskolában került a figyelem középpontjába a kisprózaformák kérdése.

A *Befejezetlen könyv* azonban mint-ha túlvállalta volna magát azzal, hogy egyszerre igyekszik választ adni minden felmerülő kérdésre. Szerzői egyetemi oktatók és doktoranduszok, irodalomtörténészek és kritikusok, pécsi, szegedi, budapesti és szabadkai kutatók: így a gárda mind életkori, mind intézményi szempontból heterogén, ami hátrányára vált az

irodalomtörténet és a sajtótörténet metszetét vizsgáló kötetnek. A téma gondos megalapozást, felvezetést, kis lépésekben haladó feltárást igényelne, viszont a különféle szempontok artikulációja, a megszólalásmódok sokfélesége nem segíti elő a novellairadalom és a sajtóműfajok közös kérdéseinek széles körű megvitatását, pedig – a kötet tanúsága szerint – még bőségesen volna itt mit kutatni.

„Az írott sajtó és különösen az irodalmi publicisztika, noha immár második évszázada alakító tényezője a magyar művelődésnek, műfajai, változásai, valamint egész jelenséggöre, úgy tűnik, még mindig nem áll jelenlétének megfelelő helyén az irodalmi vizsgálódásokban” – olvasható az utószóban (265. old.). A kötet összeállítását elsősorban ez a *helyreigazítási* és hiánypótlási szándék vezérelte. Ennek megfelelően az írások többsége arról szól, hogyan hatott a XX. század elbeszélő irodalmára a nyomtatott sajtó és az új médiumok (film, televízió, internet) biztosította megjelenés, és miként vált a megjelenés helye műfajteremtővé és -alakítóvá. Csakhogy a kötetben „a rövidpróza [mind]két fő vonulata, az irodalmi elbeszélés és a publicisztikai történetmondás” (7. old.) is vizsgálódás tárgya, és az olvasót megzavarja – s ebben sokszor maguk a szerzők is bizonytalanok –, hogy a rövidpróza vagy az irodalmi publicisztika áll-e az elemzések középpontjában.

Radnóti Sándor egy alkalommal „hihetetlenül földhözragadt szempontnak” nevezte annak előtérbe helyezését, hogy egy irodalmi alkotás hol és milyen feltételek között jelent meg először. Pedig ez a körülmény nagyban meghatározza az írásmű formáját, sőt mondhatni, minden irodalmi alkotásnak elsődleges meghatározója a megjelenés helye, ideje és a kiadó által támasztott formai követelmények. A kérdés tehát továbbra is az, hogy megtehető-e ez a szempont egy kutatás fő kérdésének. A kötet tanúsága szerint nem, hiszen azonnal további tényezők jelennek meg, amelyek meggyengíthetik, sőt érvényteleníthetik a kiindulásul szolgáló kritériumot. Jó példa erre Takács Tímea tanulmánya Tóth Krisztina tárcanovella-köteteiről, amelyeket a tárcá-

műfaj keretei között igyekeznek ugyan tárgyalni, végül mégis prózapóétikai szempontok alapján elemez. Ezzel Thomka Beáta egy korábbi állítását igazolja, amely szerint „a hírlap csupán a megjelenés vetítővászná, a rajta lejátszódó események azonban alapvetően a prózapóétikai interpretációra és beszédelemzésre tartoznak”. (A hírlapírás poétikája. Keresztury Tibor: Reményfutam; A vaddisznó rokona. *Jelenkor*, 45. [2002], 11. szám, 1209. old.) Vajon a rövidtörténetek sajtóváltozatainak vizsgálata a szövegek egy új csoportját teszi-e a prózapóétikai kutatások tárgyává?

A kötet szerkezete is zavart kelt az olvasóban. A három fejezet (*Novellahagyomány, Rövidpróza az újságban, Az elektronikus sajtó alternatív alakzata*) meglehetősen aránytalan: a második fejezetbe tizenhárom elemzés került, a harmadik mindössze három írást tartalmaz. A fejezet-címek pontatlansága, avagy az írások rossz fejezetbe sorolása szerkesztői átgondolatlanságra, kapkodásra enged következtetni. Például a Tarról szóló tanulmánynak nincs helye a *Novellahagyomány* című fejezetben, hiszen Tömörkényhez, Babits-hoz, Nagy Lajoshoz képest nagyon is kortárs szerzőről van szó. Továbbá a *Szürke galamb* először folytatásos regényként jelent meg a *Beszélő*-ben, majd az *ÉS*-ben, ami rányomta bélyegét az egész szövegfolyam megformáltságára, a regény szerkezetére. A Podmaniczky Szilárd *Szép Magyar Szótáráról* szóló két írás sem a *Rövidpróza az újságban* fejezetbe való, hiszen mindkettő a regényforma és a szótárforma közötti interakciót vizsgálja. Csak az egyikük – Gács Anna írása – emlékeztet egy mondat erejéig arra, hogy a szócikkek megjelentek az *ÉS* glosszaoldalán. A *Szürke galamb* és a *Szép Magyar Szótár* tárgyalása hatékonyabban érvényesült volna egy negyedik, a kortárs próza nagyformáinak kispózzai elemekkel való átírását elemző fejezetben.

A kötet írásainak többsége közvetlen szövegelemzés, a századforduló (Tömörkény István, Babits Mihály, Nagy Lajos novellisztikája, Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes publicisztikája), illetve az ezredforduló (Tar Sándor, Parti Nagy Lajos, Háy

János, Tóth Krisztina, Szív Ernő/Darvasi László, Podmaniczky Szilárd, Keresztury Tibor írásai) terméséből válogatnak, s vagy kifejezetten a novellairadalommal foglalkoznak, vagy pedig az irodalmi publicisztika különféle változataival, ám elsősorban a tárcanovellákkal.

A többi tanulmány inkább helyzetjelentésnek mondható, a „mi volt, mi van, mi várható” jegyében értekeznek a kisformák műfaji változásairól, az irodalmi újságírás jelenéről és jövőjéről. Dérczy Péter a novella hely- és szerepváltozásait elemzi a XIX. század végétől a XXI. század elejéig terjedő időszakban; Kálmán C. György a prózai és újságírói műfajok változatait veszi szemügyre, és előkerülnek a webkettes korszak beköszöntével létrejövő új műfajok is: a blogok, a webnaplók, az olvasói/nézői kommentek.

A szerzők következtetéseiben is jelentősebb a különbségek. Az egyik legjobb írás, Bene Adrián tanulmánya Nagy Lajos szépirodalmi és publicisztikai műveiről olyan értelmezői keretbe illeszti e műveket, amely nemcsak Nagy Lajos iróniafelfogását segít megérteni, de más szerzők életművének hasonló szempontú feltárásához is jó elemzési módszert kínál. A gondolatmenet világos és jól követhető. Ezzel szemben Turi Tímea hosszú tanulmánya Szív Ernő/Darvasi László tárcaköteteiről a tartalmas első rész után a mindent-elmondani-akaró interpretáció csapdájába esik. Az elemzés csapongó, mert szempontrendszer kidolgozatlan, és a vontatott, önismétlő szövegnek a mű iránti érdeklődést sem sikerül felkeltenie.

Mindegyik szerző felvet műfaj történeti kérdéseket is, anélkül azonban, hogy mindig tisztáznák, az adott műfajváltozást a novellairadalom, a publicisztika vagy az irodalmi-újságírói peremműfajok területén regisztrálták-e, és pontosan milyen viszonyokat tételeznek e műfajok között.

Az újságírás és az irodalom kapcsolatát – továbbá a kapcsolat következményeit – a tárcát és a tárcanovellát vizsgáló írások tárgyalják, emellett a rajz, a portré és az irodalmi publicisztika is előkerül. Ezzel kapcsolatban elhangzik az a megállapítás, hogy a

tárcanovella tulajdonképpen változat volna a rövidtörténetre (vagy csupán novellagyakorlat?); és kiemelkedő jellegzetességei közé a lezáratlanság, a kihagyás, a vázlatosság tartozik. Elemzik a tárcák sajátos elbeszélői, narrátori magatartását, a tárcanovella rendkívül összetett nyelvezetét, tematikus szinten a korra való reflexió jelenlétét és azt, milyen következményekkel jár a médiumváltás, amikor a tárcák idővel kötetbe gyűjtve is megjelennek.

Azok az írások, amelyek érdemben nem tárgyalják az irodalom és az újságírás kapcsolatát, sokkal jobban illenének egy novella- és rövidtörténet-elemző kötetbe. Nem az elemzői eredményeiket kívánom kétségbe vonni, de szerepeltetésük eltereli a figyelmet a publicisztikai írások és a tárcák sajátosságainak vizsgálatáról. Fella- zítják a tárcák és az egyéb újságírói műfajok formái, szerkezeti, stilisztikai jegyeinek meghatározását, és olyan benyomást keltenek, mintha a kiformákat csakis a novellához való viszonyukban lehetne tárgyalni; miközben a kötet fő gondolata éppen ennek ellenkezője: a sajátos megjelenési módból következő irodalmi forma meghatározása, elemzése. Az irodalmi publicisztikát és tárcairodalmat éppen ezért külön kellett volna választani a novellától és az egyéb rövidprózaival változatoktól, mert sokkal többről van szó, mint a novella újságírói alesetéről – egy olyan irodalmi érzékenységgel átitatott látásmódról, amely elsősorban a közélet, a mindennapok történéseiről tudósít.

Az elemzett szövegek egyik közös eleme a társadalmi problémák, a szürke hétköznapi élet, a lelki-szellemi nyomor és kilátástalanság egy-egy vonásának megelevenítése. A szociografikus látásmód a tárcák, tárcanovellák, publicisztikák esetében politikai színezetet ölt, amely a műfajnak igencsak fontos része. Ennek ellenére az elemzésekben háttérbe szorul a politikai utalások felfejtése, a politikai vonatkozások vizsgálata. „A politika nem hagyja érintetlenül a publicisztikát sem – s nyilván sokkal kevésbé, mint más műfajokat” – írja Kálmán C. György (145. old.). Vél vagy valós (mindenki döntse el maga) okokból azonban a politikai utalá-

sokról a szerzők diszkrétan hallgatnak. Egyáltalán nem azt hiányolom, hogy a napi pártpolitikai csatározások szintjén értékeljenek. Elképzelhetőnek tartom, hogy problémaérzékeny, a pártpolitikán túllépő, a társadalmilag felelősséget vállaló politikai filozófia szempontjaival egészüljenek ki az elemzések. Hiányolom például annak tárgyilagos elemzését, milyen funkciót tölt be Parti Nagy Lajos magyar mesék sorozatában az aktuálpolitikával átitatott közélet *elmesélés(ítés)e*. Nem a történelmi tényanyag ismertetését, még kevésbé a politikatudományi jártasságot kérem számon; csupán nem érzem kielégítőnek a publicisztikai műfajok sajátos tematikai jegyeinek bevonását az elemzésekbe.

A szövegek kiemelt alakzata az irónia. Annak ellenére, hogy szinte kivétel nélkül minden írásban kitüntetett figyelmet kap, az elemzések erre a fogalomra csak minimálisan reflektálnak. A gazdag iróniairodalomból összesen öt szerző (Umberto Eco, Henri Bergson, Gerard Genette, Paul de Man, Szalay Károly) iróniaértelmezése szerepel használható támpontként. E téren talán csak Bene Adrián és Rudaš Jutka írása kivétel. Az irónia fogalmának közelebbi meghatározása, szövegpéldákkal való alátámasztása elmaradt, ami azért zavaró, mert az egyes elemzők különböző kifejezés módokat értékelnek ironikusnak és tekintenek iróniának („ironikus-humoros előadásmód”, „ironizálható figura” „ironikus ellenpontozás”, „irónia mint szubverzív retorikai eljárás” stb.), anélkül hogy megmagyaráznák, pontosan miért. Ezért sajnos a legizgalmasabb kérdésekre nem adnak választ. Például mi az oka annak, hogy a társadalmi kérdéseket feszegető novellák, tárcák és irodalmi publicisztikák kitüntetett alakzata az irónia? Mit ad az irónia, ami miatt ebben a műfajban ennyire erőteljesen, ugyanakkor rendkívül változatos formában van jelen?

Rudaš Jutka így határozza meg az irónia hangsúlyos jelenlétét Keresztury Tibor irodalmi publicisztikájában: „Ily módon az irónia lehetővé teszi, hogy a szerző szörnyűségeket állítson, hiszen ezt esztétikai eszközökkel teszi, és így megteremt valamiféle távolságot a szóban forgó dologtól. Az irónia

ebben az esetben egy esztétikai trükk vagy »Kunstmittel«.” (209. old.) Az irónia tehát lehetőséget ad arra, hogy „a szerző szörnyűségeket állítson”, mivel a hétköznapi lét kisszerűsége, a mindennapiság komor tragédiája, a testi, lelki, szellemi nyomor a maga borzalmas valóságában nem viselhető el, de érdekes módon túlzó, groteszk, végletekig fokozott karikatúráként befogadható. Nem is kérdéses, miért épp az irónia vált az aktuális társadalmi gondokat vagy éppen a köznap helyzeteket tematizáló tárcá(novella), irodalmi publicisztika leghatásosabb alakzatává.

A *Befejezetlen könyv* alapgondolata izgalmas, ám végeredményében kevésbé sikerült vállalkozás. Ha túl nagy várakozással olvassuk, csalódnunk fogunk. Talán más célkitűzésre vagy a meglévő szövegek gondosabb elrendezésére lett volna csupán szükség. Ennek hiányában sajnos nem alapmű, hanem kisebb fajsúlyú szöveggyűjtemény született, amely azonban számos további kutatásra ösztönző lehetőséget tartogat. Egy biztos: a befejezés még várat magára.

BÚS NATÁLIA

Halász László: Ödipuszi félreolvasás

**EMBERKÉP ÉS MŰÉRT(ELMEZÉSI)
PRÓBÁLKOZÁS**

Pólya Kiadó – Magyar Képzőművészeti Egyetem, Bp., 2012. 330 old., 3000 Ft

Halász László könyvében az Ödipusz-téma regénybeli megjelenéseit egészen az 1980-as évekig követhetjük nyomon, elmélkedéseiben a pszichoanalitikus értelmezéseket a posztmodern irodalomtudományi megközelítésekkel ötvözi. Ugyanakkor tudományos igényű műhöz képest nehézkesek benne a végjegyzetbeli hivatkozások – a szöveg így szövetté, vagy még inkább szótessé válik, amelyben a legtöbb-ször nem világos, hogy ki mit mondott. Az olvasatok célja azonban nem is az, hogy az eddigiekre építve újabb kerek értelmezéseket kínáljon

a szerző; Halász éppen a műalkotáson kívüli interpretációs építmények túlkapasait állítja pellengérré a sok idézettel, s azzal, hogy makacsul szövegközelben marad. Így nyerhetjük el ugyanis egyedül annak a jutalmát, amit a prágai iskola irodalomfelfogása nyomán a szerző is képvisel: annak élvezetét, hogy engedjük magunkat kizökkenteni mindennapi rutinjainkból, hogy kénytelenek legyünk új észlelési és jelentésalkotási mintákat használni, ezáltal pedig közvetetten tegyünk valamit elménk rugalmasságának és nyitottságának megőrzéséért. A pszichoanalitikus félreolvasás(ok) elkerülésének eszköze az elemzésekben az a hihetetlen méretű keletkeztörténeti, mitológiai és kulturális tudásanyag, amelybe Halász beilleszti a pszichoanalitikus jelenségeket: egyáltalán nem központi, igazolandó tételként, hanem a nyugati-európai emberismeret egy mozaikjaként. Így válik Ödipusz története a nyugati műveltség és önmegértés egyik irányadó, de kritizálható és parodizálható (kon)textusává.

Halász elsőként a pszichoanalitikus fejlődélmélet egyik alap pillérének számító Ödipusz-téma szophoklészi megformálásának freudi olvasatát veszi szemügyre: egyfelől az értelmezés kritikáit vonultatja fel (például Babits szellemes megállapítását, amely szerint Ödipusz az egyetlen, akinek nincs Ödipusz-komplexusa, hiszen nem a szülei családjában nőtt fel). Másfelől a görög mitológia kegyetlen, véres történetei és visszatérő motívumaik (pl. kitett gyermek, apja hatalmára törő fiú, anyai incesztus és a büntetése) között helyezi el a Laiosz-mondát, hogy alátámassza a jelenség egyedi, kivételes voltát. „Szemlém mutatja, hogy Ödipusz mítosza a részleges találkozás ellenére más mítoszokkal milyen különös helyet foglal el. Bizonyosan állítható, ha csak a többi monda létezett volna, Freud egyikükben sem lelne volna meg azt a mintát, amelyet apja halálát követő önanalízise és betegivel szerzett tapasztalatai nyomán Szophoklész tragédiája kínált számára.” (20. old.)

A mítosz tehát a – romantika művészetfilozófiáját követve – az emberi lélek ősrétegeibe engedett bepíllan-

tást Freudnak, nem mellékesen pedig a gyász feldolgozását segítette apjához fűződő ambivalens érzelmeinek felszínre hozása és egy egyetemes humán vágymintázathoz kapcsolása. Halász ellentmondástól nem mentes következtetései szerint „Freud tisztelgése Szophoklész előtt voltaképpen a korai pszichoanalitikusnak szól” (21. old.), miközben „végül is nem úgy fogja fel az Ödipusz királyt, mint a megvilágító mítosznak egy esetét, hanem mint egy színházi előadás szövegét” – vagyis a hallgatóságra gyakorolt művészi hatás felől, majd klinikai megfigyeléseinek illusztrációjaként (22. old.). Túlzottnak érzem azt az állítást, hogy a hallgató állna a freudi olvasat fókuszában, hacsak ez a hallgató nem egyben önmaga is. Freud valóban utalt arra, hogy a művészi megformálás teszi lehetővé a befogadó oszcillálását a mű tartalma és saját belső élményei, reakciói, emlékei között, de nem hasonlította össze a monda más feldolgozásait a forma mélyebb vizsgálata céljából. Halász ezt megtette: elemzésében felvillantja az istenek szerepét abszolutizáló homéroszi, az emberi létezés rejtelseit boncolgató gide-i és az anya–fiú kapcsolatban a nő és a férfi testi vonzalmát középpontba állító anouilh-i drámákat. Emellett a jelen kötet egy másik tanulmányában azt is megtette, hogy ma élő huszonevűeknek adta oda Freud olvasatát a drámáról, hogy hús-vér befogadók reakcióit vizsgálja a pszichoanalitikus értelmezésre. Eredményei korántsem önmagukért beszélnek: az egyetemi hallgatók legnagyobb része *merő képzelt*nek minősíti ugyan Freud drámaelemzését és a belőle kibontott fejlődés-lélektani tételeit (vagyis hogy mindnyájunkban él egy kis Ödipusz három- és hatéves korunk között), mégis felkelti érdeklődésüket, és elgondolkodtatónak találják. Halász mintegy „belebújt” a hallgatók fejébe, és onnan próbálta megítélni az általa feltett kérdésekre adott válaszokat, ám nem adott plauzibilis magyarázatot az ítéletekre.

Halász saját *Ödipusz király*-olvasata a vakság motívumának ranki és jungi szimbolikus értelmezése nyomán bomlik ki: Ödipusz tette az anyaföldbe, a nemlétebe való visszatérés vágyát fejezi ki, így értelmezési

keretként a mítosz sokkal inkább az életösztön (intimitás, idegenség, izgalom) és a halálösztön (ismerősség és biztonság) küzdelmének, egyensúlyuk megbomlásának végzetes következményeit hívja elő. Már a nyitó elemzésben megjelenik ehhez kapcsolódóan a sors pszichoanalitikus megfelelője: az ismétlési kényszer mint magyarázó fogalom. A monda és olvasatai rendkívül gazdag bemutatásának és értő kritikájának lezárása a freudi olvasat értékelése: az újdonság és a dogmatizmus mérlegre tétele.

Az Ödipusz-témának mint az irodalmi hősök rejtett motívumai forrásának tárgyalása a továbbiakban már-már triviális elkerülhetetlenséggel folytatódik Freud egyik Wilhelm Fliesshez írt levelének útmutatását követve: „És az is átvillant a fejemen, hogy ugyanez állhat Hamlet mélyén is.” Halász a freudi olvasat értékelésekor itt is támaszkodik a mű keletkeztörténetének – Freud óta feltárt – tényeire, és azokra a vitákra, amelyek éppen a Hamlet körül bontakoztak ki a formalista és a pszichologizáló műértelmezés képviselői között. Halász téma ez olyan felkészültségű elemzőnek, mint Halász. Ennek révén ugyanis felsorakoztathatja a pszichológiai érveket arról, hogy az irodalmi karaktereknek szándékokat, érzéseket és a műben nem feltétlenül ábrázolt életeseményeket tulajdoníthatunk. A pszichoanalitikus olvasat szervezője ezúttal nem Freud igencsak elnagyolt megállapítása, hanem hű tanítványának, Ernest Jonesnak a Hamlet-elemzése, mely az ödipális motívumok felsorakoztatása mellett a hamleti anyaképpel és a királyfi melankóliája mélyén rejlő halálvágygal is foglalkozik. Halász kitér több más pszichoanalitikus, így Otto Rank, Norman N. Holland, Erik H. Erikson, Jacques Lacan és Nicolas Abraham Hamlet-értelmezésére is. A *Hamlet*-a pszichoanalitikus művészetkritika „mintadarabja”, az értelmezések burjánzása ugyanakkor élesen rávilágít a pszichoanalízis széttagoltságára is. Halász munkamódja itt is a különféle pszichoanalitikus olvasatok kritikus áttekintése anélkül, hogy egységes interpretációra törekedne.

A kötet harmadik tanulmánya szintén egy klasszikus freudi műértelme-

zés újraolvasása. E. T. A. Hoffmann *A homokember* című elbeszélése kapcsán alkotja meg Freud a „kísérteties” fogalmát, illusztrálva az ismétlési kényszer megjelenési módjait. Ebben a tanulmányban a legélesebb Halász kritikája azzal a freudi gyakorlattal szemben, amely a főhős komplexusait kiterjeszti az őt megformáló alkotóra. (Egyedül *A Karamazov testvérek* freudi elemzésekor fogadja el, hogy Dosztojevszkij személyisége belejátszott a regény megformálásába.) Elutasítását támasztja alá közvetetten könyvének utolsó fejezete is, amely a művészi tehetség megértését ígéri olyan atipikus életutak elemzésén keresztül, amelyekben az írók fiktiiv szerzőket teremtettek saját munkáik létrehozójaként. Az oroszul nem tudó kazah népi énekes, Dzsambul Dzsabajev, James Macpherson és (fel/meg)talált teremtménye, a gael kultúrát megénekítő Ossian, Thomas Chatterton és a Rowley-pergamenek, valamint Fernando Pessoa költői heteronímjei mind szimptomatikus megtestesítői egy másfajta költői tehetségnek, „aki abban eredeti, amit egy korábbi kontextusba helyezett kitalált költő nevében alkot” (271. old.). Figyelemre méltó, és az alkotói pszichobiográfia módszere számára is példamutató az elemzések iránya: szigorúan az alkotó életeseményei felől halad művei létrehozásának körülményei, mintázatai felé, nem pedig megfordítva. Az életutak elemzése természetesen kirajzol egyezéseket az ödipális háromszög történéseiben, ami az (ön)plágium lélektani háttere lehet. Ez a korai veszteséget követő ideális nemző megteremtését és a hozzá való preödipális rögzülést mutatja. Az önkifejezés így csak a teremtett felettes-én hangján lehetséges, a leválás, az önmegtalálás végzetes. Nem hálás szerep egy ilyen önmagában is grandiózus elemzési horizontban a hiányokra rámutatni, de az alkotás, legyen mégoly atipikus is, továbbgondolt pszichoanalitikus mozgatói visszhangozzák Melanie Klein felfogását a kreativitásról, amely az első életév destruktív és helyreállító lelki történéseit emeli ki. Mégsem jelenik meg Klein neve a közel 40 oldalas fejezetben egyszerű sem. Viszont Halász a plágium ödipális lélektana kapcsán sokat

tűnődik fikció és nem fikció viszonyáról – például De Quincey nyomán a gyilkosság esztétikájáról –, ami sokkal bonyolultabb kérdés annál, mint hogy át kell-e élni a szerzőnek az ábrázolt retteneteket, vagy elég látnia, esetleg csak elképzelnie. Az elemzések valódi tétje a művészi én(ek) megértése: „hogyan tudnának-e más művészek lenni, mint önmaguk?” (294. old.)

A homokember elemzéseinek újraolvasásakor a pszichoanalitikus műértelmezés szimptomatikus hiányosságait pótolja Halász annak bemutatásával, milyen műfajt idézett fel ironikusan Hoffmann elbeszélései kötet címével (*Éjjeli mesék*), és emellett a mű szerkezeti felépítése (a különböző forrásból származó információk egyezésének és ellentmondásainak játéka) hogyan teremti meg a kísérteties mint esztétikai érzelmét. A neurotikus szorongásban kifejeződő otthontalanság (*un-heim-lich*) gondolata és a költő-sorson való elmélkedés nem központi, de eredeti részei az értelmezésnek.

Halász negyedik tanulmánya Edgar Allan Poe *Az ellopott levél* című novelláját olvassa újra. Ez a szöveg több tekintetben is kilóg az eddigiek sorából: először is nem Freud áll az interpretációk sorának első helyén, és nem is az ödipális dinamika adja a cselekmény mozgatórugóját. Halász kezdetben mint D. miniszter, a levél eredeti eltulajdonítója és Dupin felügyelő szellemi párbajaként olvassa újra a történetet. „A detektívtörténet példázattá alakul arról, ahogyan Dupin szerint a költő dolgozik. És ahogyan az olvasónak kell eljárnia, ha megértésre törekszik.” (76–77. old.) Ennek kulcsa nem más, mint az azonosulás a tárggyal, pontosabban a behelyezkedés a helyzetébe. A tanulmányban itt egy hosszabb kitérő következik az empátiaelméletekről, illetve az érzelmi beleélés és az azonosulás különbségéről. Mindez azért, hogy biztonsággal elhelyezhessük a beleélést a logikai érvelés menetében. Meg hogy észrevegyük, miért tudta Dupin mindkettőt – a matematikát és a költészetet is – egyszerre működtetni: mert D. miniszter testvére! A köztük levő vetélkedés a királynő (országanya) hűtlenségét bizonyító levél megszerzéséért, „[k]épletesen felfogható ödipális küzdelemnek” (85. old.). Ez

a gondolatmenet rögtön két korábbi értelmezést is lesöpör: a freudi legitimációt élvező Marie Bonaparte-ét, amelyben a levél az anya szimbóluma, D. az apa, Dupin pedig a fiú, illetve a levél ellopásait a jelentést elfedő jelentő mozgásaiként értelmező Lacanét. Ez utóbbi esetében Halász részletesen kitér az ősjelentet, a tekintet és az eltolás fogalmainak használatára is, alapjaiban rendíti meg azonban annak a tételnek az illusztrálását, hogy a jelentő (a levél maga) az alapvető, függetlenül az üzenettől. Hiszen a levél tartalma kikövetkeztethető. A következő, tudományos igényű (freudi!) elemzést állítja Lacan kapcsán szembe az intellektuális impozitorok szekuláris miszticizmusával. Értem, hogy mit kér számon a lacani értelmezésen, de hiányolom az azóta a pszichoanalitikus filmelemzésben (is) nagy karriert befutó tekintet-fogalom termékeny alkalmazhatóságának elismerését.

A Karamazov testvérekről és Kafka *Az ítélet* című elbeszéléseiről szóló fejezetek visszatérnek az öröklött diszpozíciók és az őszinte cselekvés lehetőségének problémájához az ödipális családi végzetten belül. Halász elemzésének fő nyomvonalai az utóbbi szöveg esetében a tudatállapotok és megközelítések – valóság, álom és fantázia, objektív és szubjektív – szétválaszthatatlanságának formaszervező szerepe, és ennek ellentéte azzal, hogy az eseményeket végig kizárólag a főhős, Georg nézőpontjából ismerjük meg. Az ödipális kötődés ebben az esetben kiáltó, Georg bűne mégsem redukálható egyszerűen az apa polgári helyének elfoglalására és halálának kívánására. Halász elemzésében az igazi bűn – a szülők gyermeki szeretetének ambivalenciája mellett – önmaga elárulása: Oroszországba vándorolt barátja iránt érzett homoszexuális vonzalmának sikertelen felcserélése egy heteroszexuális, polgári identitásra. Az újraolvasás terében a mű formai sajátosságain túl (pl. Georg öngyilkossága kapcsán a *Verkehr* szó szemantikai elemzése) helyet kapnak irodalmi előképei is, amelyek Kafka látóterében voltak a megírásakor. Az ajánlás (*Történet Felice B. kisasszonynak*) pedig Kafka saját jegyessége, életének eseményei felé irányítja az értelmezői figyel-

met a *Napló* intertextusán keresztül. Ez a dokumentum felbecsülhetetlen értékű a mű megértésében, mivel tartalmazza Kafka későbbi reflexióit, felismeréseit is saját alkotásával kapcsolatban, és folyamatos kitekintést ad magára az alkotói folyamatra. A nevek játékaról szóló feljegyzés megengedi azt a feltételezést, hogy *Az ítélet* szerelmi vallomás, amit sajátos módon színeznak Kafka szexuális késztetései, valamint a zsidó hitszokások jelenléte életében. Halásznak ebben az újraolvasásban rajzolódik ki leginkább „ars poeticája” az alkotó és alkotása közti kapcsolatról szólva: „Georg mégis áldozata ugyanannak a kísértetnek, aki ellen Kafka lenyűgöző (bár önmaga által elpusztításra ítélt) életműve létrehozásával sem tudta megvédeni magát.” (129. old.) A kísértet azonban nemcsak személyes, nem csupán a fiú apához fűződő viszonyának fonákságait testesíti meg újra és újra, hanem, ahogy a későbbi regényekben és elemzésekben láthatjuk, a társas-társadalmi rendhez, a hatalomhoz, sőt ezen keresztül a tudományhoz és a művészethez fűződő kapcsolatnak is hordozza az alapvető mintázatát.

A következő elemzés a nők oldaláról mutatja be a lányok-szülők-és-testvérek vágyainak eltolódásait és ismétlődéseit. O'Neill az *Amerikai Elektra*ban egy rendkívül bonyolult cselekménybe helyezte bele Ödipusz és Elektra családi sorsát, ennek kibogozása tulajdonképpen az értelmezés maga. A vágy útját a komplexusok mellett a Mannon család férfi tagjainak hasonmássága is meghatározza, ami a bűn eredetét egyfelől a múltba helyezi, másfelől mindenhatóan és mindenkire hatónak ábrázolja. Eredetileg sem Ödipusz, sem Elektra mítoszának nem eleme a testvérszeretem, O'Neillnél a hasonmások és ismétlések mellett a végzettség fokozója. Orint a hűgával közösen elkövetett anyagyilkosság súlya (és ismételt elhagyatása) végül öngyilkosságba sodorja, Lavinia pedig vágya eredeti tárgyának felismerésekor arra ítéli magát, hogy bedeszakázott ablakok mögött élőhalottként gyászolja az elpusztítottakat. Halász a dráma kulturális-történelmi kontextusainak megidézésében kitér az 1920-as évek

amerikai pop pszichológiai korszakára, valamint az előzménynek számító Oreszteia, illetve Elektra-történet Aiszkhülosz-, Euripidész- és Szophoklész-feldolgozásaira. A főkérdés ugyanis szerinte az, hogy sikerült-e O'Neillnek áthidalnia azt az időbeli és világnézeti távolságot, amely a drámai cselekmény motivációjában az ókori sorsot a modern ember felelősségétől elválasztja. Ennyiben a görög istenek helyére a freudi komplexusok léptek, a szintér pedig az emberi lélek lett. Az ödipális komplexus női megjelenésének végtelenségig feszített, a nemekről, a történelemtől és a kultúrákról alkotott világméretű kategóriáinkat kifordító feminista átírata, Angela Carter 1977-es *Az Új Éva szenvedélye* című műve. Ennek elemzése is megtalálható az újraolvasások között. Ödipusz mítosza itt „a jó anya megbuktatásáról szól” (175. old., idézi Halász Cartert), és annak lemondó bizonyítéka, hogy a női kasztráció képeleti ténye a nyugati kultúrában akkor is uralkodó marad, ha minden férfit nővé operálnak, és fordítva.

Az ósapa bűneinek eszkalációját ábrázolja a gyermekek vérfertőző viszonyaiban Faulkner regénye, a *Fiam, Abszoln!* is, melynek újraolvasásakor Halász az Ödipusz-témán kívül mozgósítja a címben szereplő ószövetségi Dávid-történetet és a XIX. századi Dél faji szemléletét is. Mindkét kontextus az apa irányító szerepére, győzelmére mutat rá, ami jól láttatja, hogy ebben a regényben ő a cselekmények motorja – szeretetének elnyerése, (elő)ítéletének elfogadása, elutasításainak beteljesítése által. Az elemzések következő tárgya Max Frisch *Homo Faber* című, 1950-es évekből regénye. Itt is az apa az események motorja, ám ő érzelmek és empátia nélkül, vakon botorkál az emberi viszonyok között. A végzetes következmények után (a lányáról nem tudó apa részese gyermeke pusztulásának) azonban Ödipusz itt naplót ír. Az elemzés egyik szála ennek megfelelően az elbeszélés idői szerkezetének, abszorpciós technikáinak feltárása, emellett megjelennek a cím antropológiai jelentései (amelyekből itt a technikának tragikusan kiszolgáltatott ember képe hangsúlyozódik), valamint a halál szerepe a cselekmény

szervezésében. A főhős bűne kettős: az állandó (érzelmi, önreflektív) jelenvaló-nemlé, illetve a férfiúi hübrisz, abban az értelemben, hogy a szexuális kapcsolat létesítésekor figyelmen kívül hagyja a korkülönbséget maga és lánya között. Ez az ödipuszi vágy természetellenes természetessége is. Ez a regény nem áll meg az *Ödipusz királynál*, hanem a hősnék a tudás birtokában bekövetkező fejlődését, átalakulását is bemutatja.

Helyet kapnak az újraolvasások között pszichoanalitikus regények is, D. M. Thomas *A fehér hotel* és Philip Roth *A Portnoy kór* című munkái, melyek érdekessége elbeszélésszerkezeti újításaik mellett az ödipális tematika átültetése az analitikus kapcsolat indulatáttételi terébe, illetve a főhősök saját zsidóságukhoz való konfliktusos viszonyának ábrázolása. Mivel – Lisához, *A fehér hotel* hősnőjéhez hasonlóan – analízise alatt Portnoy is eredetiben olvasa Freudot, az értő újraolvasásnak is szükséges kontextusai a megidézett Freud-szövegek.

A passzivitás paródiája Donald Barthelme *A Holtapa* című regénye. Szürreális fantáziának is felfogható az Apa végéről és disszeminációjáról: „A Holtapa [...] a tisztesség, törvény, igazság, hagyomány, művészet mint hiedelemrendszer és a szülő mint emberi tapasztalat. Valóságsszervező erő, isten vagy valami abszolútum.” (206. old.) Ha mindent elfogadjuk, akkor nem csoda, hogy Halász a tanulmány második felében szinte kizárólag a tudomány és a művészet egyes ágainak végét jövendőllő víziókat idéz. Az apokaliptikus hangulatot erősíti a kollázsszerű, a fejlődés végét kiemelő főnevekre redukált elbeszélésszerkezet. Az Apa vége tehát a történet vége is. Ebben a tanulmányban jelenik meg a felsorolás szerves részeként az esztétikai élmény feltételeinek változása is. Nehéz ezután az értelmezést folytatni, legalábbis a jelentés keresés megszokott határai között. Ki is lép Halász ezek közül, és az egyik legkedveltebb ifjúsági olvasmányt veszi célba, a Logosz hatalmától mentes *Micimackót*. Az elemzés a dekonstruktív olvasattal űz játékot, és olyan állításokban ölt (nyelvi) testet, mint „az élet és

a Lét közötti szakadék-mélységű strukturakapcsolatféleséglehetőség” (sic!). (224. old.) A testiség és az értelmezői önreflexió szintén elmaradhatatlan kellék ezen az úton. Az előző kibontásában nyúl Halász a gyerekkönyv pszichoanalitikus olvasataihoz, amelyek az állatok meztelességét, az anális motívumokat és Róbert Gida anyavesztését hangsúlyozzák a cselekmény mélyrétegében. Ezután már csak egy ugrás a szerző-apa, Milne komplexusainak feltárása. Hiába, a legjobb stílusparódiák pontosan lekottázzák tárgyukat, csak éppen a célzott jelentésösszefüggések hiányoznak. Itt is. Viszont megtudjuk, hogy Malacka borderline anorexiás, akinek patológiás víziszonya méhen belüli molesztálás jele, a logorrhéas Nyuszi pedig a kapitalis-

ta menedzser prototípusa. De ez már a posztkoloniális irodalomtudományi megközelítés túlkapása, ami újszerű állításokhoz vezet Tigris kisebbségi asszimilációjáról. A professzionális interpretátor pozícióit erősítik a fejezetben Halász fiktív olvasó rajongóinak indoklásai, hogy miért is szeretik a torkos bocot. A végén Halász saját olvasói gyakorlatát is parodizálja, amikor felsorolja a projektív műértelmezés biztos kellékeit.

A könyv utolsó három fejezetében Halász kilép az ödipális téma irodalmi feldolgozásainak köréből, és rátér a vizuális művészetek „Ödipuszaira” (például Gauguin, Dalí és Klimt). Az „egységes” tematika ellenére is szerteágazó elemzésekkel Halász az ödipális viszonyok variációs horizontját vázolja fel, melyen az adott mű által ábrázolt

kapcsolatmintázatok és hangsúlyok jelennek meg. Nem pszichoanalitikus olvasatok ezek, abban az értelemben sem, hogy nem jelennek meg bennük szinte egyáltalán a kritikus olvasmányélményének pszichológiai részletei, legfeljebb csak parodizálva. Halász írásai egy nagy műveltségű, szenvedélyes(en objektív) újraolvasó figyelemre méltó ítéletei. Mindenképpen erősségei közé tartozik a különböző olvasatok kritikus bemutatása, az alkotó művéhez való viszonyának árnyalt leírása. Hiányolok azonban az elemzések útvesztőjében egy expliciten kibontott művészetelméleti, esztétikai, kultúraelméleti horizontot, amelyből magát az Ödipusz-kérdést is újszerűen meg lehetne világítani.

■ **PAPP-ZIPERNOVSZKY ORSOLYA**

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balog Iván – szociológus,
SZTE BTK

Bús Natália – doktorandusz,
ELTE BTK

Erdélyi Ágnes – filozófus,
ELTE BTK

F. Romhányi Beatrix – történész,
Közép-Európai Egyetem

Gyáni Gábor – történész,
MTA BTK TTI és ELTE TÁTK

Horváth Sándor – történész,
MTA BTK Történettudományi Intézet

Klaniczay Gábor – történész,
Közép-Európai Egyetem

Marosi Ernő – művészettörténész,
MTA BTK Művészettörténeti Intézet

Mészáros Zsolt – doktorandusz,
ELTE BTK

Mihályi Péter – közgazdász,
Közép-Európai Egyetem

Neumer Katalin – filozófus,
MTA BTK Filozófiai Intézet

Németh Krisztina – szociológus,

Oktatáskutató Intézet

Papp-Zipernovszky Orsolya –
pszichológus,
SZTE, BTK

Rostás Zoltán – szociológus, újságíró,
Bukaresti Tudományegyetem

Tórizs Eszter – doktorandusz,
PTE BTK

Váradai Júlia – újságíró, Budapest

Wessely Anna – szociológus,
művészettörténész, ELTE TÁTK